

УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

*Дмитро Архирейський,
Віктор Ченцов
(Дніпропетровськ)*

ВЛАДА І СЕЛЯНСТВО В УКРАЇНІ У 20-ті рр.

Одним з яскравих проявів складних взаємин українського селянства з радянською владою у 20-ті роки був селянський опір політиці більшовиків в аграрному і продовольчому питаннях. Цей опір традиційно розглядався радянською історіографією здебільшого як проста сукупність контрреволюційних виступів так званого куркульства проти нової, нібито народної держави¹. Лише в останні десять років з'явилися наукові публікації, які більш об'єктивно аналізують, з одного боку, опір селян становленню тоталітарного режиму в Україні, а з іншого, — каральну політику більшовиків щодо сільського населення².

Втім, свого подальшого вирішення потребують проблеми, пов'язані з висвітленням реальних причин повстанського руху, його соціальної бази і масштабів, визначенням чіткої його періодизації і характерних рис. Але практично це важко зробити без врахування і докладного дослідження суті, форм і методів політичних репресій, що здійснювалися більшовиками заради утвердження і зміцнення їх влади в українському селі. Отож, метою даної статті є спроба простежити ці процеси в період нової економічної політики.

У 1920 р., після семи років безперервних військових дій, економіка України перебувала в кризовому стані. Загальні збитки, завдані господарству республіки, оцінювалося в 10 млрд крб. золотом³. Незважаючи на помітне скорочення посівних площ, поголів'я худоби тощо, радянська влада продовжувала політику примусового вилучення з села сільськогосподарської продукції без будь-якої компенсації зі свого боку. Подібна практика, звичайно, не могла не викликати гострого незадоволення селянства, яке складало більшість тогочасного населення країни, що, ясна річ, помітно ускладнювало питання стабілізації ситуації.

Селянське незадоволення, в свою чергу, ставало сприятливим ґрунтом для розвитку повстанського руху, який у 1920 р. являв собою масу великих збройних формувань, що налічували десятки тисяч людей і контролювали значну територію України. IV-та конференція КП(б)У (березень 1920 р.) визнала, що «куркуль став фактичною владою на Україні»⁴. Більшовицький уряд вживав усіх можливих заходів задля ліквідації повстанства, яке становило реальну загрозу пануючому режиму.

20 квітня 1920 р. Раднарком УСРР прийняв «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями», основна увага якої приділялася посиленню репресивних заходів проти селянства. У випадках виявлення відвертої ворожості населення до нового режиму, відмови видавати повстанців, дезертирів Червоної Армії, здавати зброю тощо передбачалася можливість знищення сіл, арешту й ув'язнення всього дорослого чоловічого населення «бандитських» місцевостей, майнових і продовольчих контрибуцій, розстрілів громадян і т.п.⁵

23 квітня було прийнято положення про організацію Управління тилу Південно-Західного фронту⁶. В губерніях створювалися управління начальників губернських дільниць тилу, у повітах — комендатури, на які й покладалося завдання боротьби з повстанцями. Повітові чекісти мали право формувати надзвичайні трійки, спеціальні каральні експедиції. З місць до центру надходили повідомлення, подібні до цього: «Слідом за військовою компанією ЧК готує компанію спеціально чекістського характеру по виловлюванню (повстанських) ватажків. За п'ять днів кількість розстрілів у губернії доходить до 43»⁷.

Спочатку начальником тилу Південно-Західного фронту спочатку був начальник Центрального управління надзвичайних комісій України (за російським скороченням — Цупчрезкому) В.Манцев, а з травня 1920 р. цю посаду обіймав Ф.Дзержинський, відряджений до України ЦК РКП(б) для придушення антибільшовицьких заколотів. 8 і 25 червня ЦК КП(б)У і РНК УСРР звернулися до більшовицьких партійних комітетів й до всього українського селянства з проханням про допомогу в ліквідації «бандитизму»⁸. Ф.Дзержинський пропонував також збільшити чисельність військ внутрішньої охорони (ВОХР) в Україні на 50 тис. чоловік і підпорядкувати армійські особливі відділи безпосередньо Цупчрезкому⁹.

Поступове нарощування більшовиками своїх сил вже в 1920 р. почало приносити відповідні результати. У червні у бою під Адамівкою регулярні війська Червоної Армії розгромили загони отаманів Карпенка, Пухальського, Поляна і Черноуса. У липні цього ж року на Катеринославщині зазнали невдачі загони отаманів М.Левіна, Д.Сердюка і М.Брови, які деякий час маскувалися під самооборону від «бандитів».

У серпні Катеринославський повстанком намагався очолити діяльність загонів отаманів Степового, який оперував на Криворіжжі, і Зірки, котрий

діяв на Нікопольщині. Останній проводив переговори з врангелівським генералом Шинкаренком, отримавши від нього у допомогу 75 офіцерів і зброю. Проте цей офіцерський загін було знищено червоними під час переправи через Дніпро. Одночасно чекісти успішно завершили операції по розгрому ще трьох повстанських груп: Чорнохмарівського загону, першого Запорізького куреня імені Івана Сірка і Мелітопільського куреня¹⁰.

У 1920 р. на Катеринославщині чекістам доводилося також боротися з формуваннями Мілашка. Свого часу отаман брав участь у повстанні Григор'єва, махновському русі, на деякий час перейшов на бік червоних, але незабаром знов повстав проти більшовицького всевладдя. Заарештований у березні 1920 р., він втік до села Софіївка, де зібрав близько 200 бійців і оголосив партизанську війну Радам. Атакувавши Верхньодніпровськ, загін Мілашка знищив 21 представника радянської влади, а трофейні гроші передав підпільному повстанкому, очолюваному професором Прокопенком. Через деякий час чекістам вдалося повторно схопити отамана і його спільників¹¹.

Зусиллями місцевих чекістів на Волині було затримано отамана Царюка, який, зайнявши посаду голови КНС в селі Кам'яний Брід, оголосив цей комітет посередницьким органом між біднотою і куркульством і запропонував ділити поміщицьку землю лише за згодою її власників. На Волині же було ліквідовано повстанські загони отаманів Ковалчука, Бежевця, Бобчика-Поліщука, Антонюка і Яковенка. На Київщині були заарештовані повстанські отамани Гончар, Кошенко, Орловський, Петренко, Коваль, Кагарлицький, Клименко, Кривушенко й інші¹².

Вороги не знали жалю один до одного. Зокрема, 23 серпня 1920 р. Всеукраїнська центральна комісія по боротьбі з дезертирством видала наказ про створення інституту так званих п'яти-десятихатників, які мали відповідати перед владою за «порядок на селі»¹³. З іншого боку, на Київщині, приміром, отаман Кириленко наказував заганяти прибічників більшовицького режиму у воду під кригу, а отаман Біленький топив їх у криницях. На Запоріжжі махновці полонених червоних карателів простромлювали шаблями крізь задній прохід, а на Харківщині зловлених комуністів рубали на шматки¹⁴.

Але не менш жорстоко поводитись і чекісти, і боротьба тривала далі. Її напруження в Україні було таким, що на придушення селянського повстанства радянський уряд був змушений кинути дві третини регулярних частин Червоної Армії, що діяли донедавна проти військ генерала П.Врангеля. Крім того, проти повстанців в обов'язковому порядку діяли підрозділи військ внутрішньої охорони (ВОХР) і внутрішньої служби (ВНУС) чисельністю в 50 тис. чоловік, а також частини особливого призначення (ЧОП), міліція, бойові підрозділи незаможників, всілякі маневрові, винищувальні і каральні загони.

Таким чином, наприкінці 1920 р. регулярна громадянська війна поступово перетворилася на боротьбу комуністичного режиму проти селянського загалу. Наприкінці 1920 — початку 1921 рр. у повстанських формуваннях нарахувалося, за офіційними даними, понад 100 тис. чоловік. Однак, як справедливо зазначається в історичній літературі, практично неможливо підрахувати дійсну чисельність селян, що брали участь в антибільшовицьких заворушеннях¹⁵. На початку 1921 р. В.Ленін змушений був визнати цей факт: «Ми виявляємося втягнутими в нову форму війни, новий вид її»¹⁶. У лютому 1921 р. було зафіксовано 118 селянських повстань, спрямованих проти більшовицької антинародної політики «воєнного комунізму»¹⁷.

Документальні джерела дають уявлення про безкомпромісність цієї боротьби. Так, лише у першій половині 1921 р. у цій боротьбі з боку держави загинуло близько 1500 осіб, в тому числі 686 червоноармійців, 9 командирів, понад 100 радянських службовців, 56 продармійців, 108 міліціонерів, 78 представників виконкомів сільських рад і Комітетів незаможних селян (КНС), 474 інших громадян. На кінець року втрати влади становили 3785 осіб¹⁸.

Новий виток війни офіційною мовою називався боротьбою з політичним бандитизмом. «Політичний бандитизм» — термін абсолютно не науковий і має явне ідеологічне походження. Під ним більшовики розуміли усю сукупність виступів, заворушень, змов і заколотів, збройної боротьби і підпільної діяльності будь-яких за своїм політичним походженням і спрямуванням, соціальною базою і місцем перебування (за кордоном чи всередині країни) сил, які поєднувалися лише спільністю своїх антибільшовицьких і антирадянських гасел.

Тобто і селянський стихійно-повстанський, і збройний рух опору пропетлюрівської орієнтації, і діяльність безлічі підпільних організацій різноманітних політичних спрямувань — все це підпадало під дію терміна «політичний бандитизм». Хоча більш вірним, з наукової точки зору, буде назвати це багатомірне і складне явище політичною опозицією більшовикам в усіх її різновидах.

Таким чином, поняття «повстанський рух» дещо вужче за своїм змістом, аніж термін «політична опозиція», і означає переважно той збройний рух опору, рушійною силою якого було саме селянство, а бойовими гаслами — не стільки політичні, але переважно економічні і навіть антидержавні взагалі. Українське селянське повстанство і зароджувалося насамперед як рух антидержавної спрямованості (адже бувало, що повстанці-селяни одночасно діяли і проти червоних, і проти білих, і проти армії УНР), і лише остаточна перемога більшовиків у регулярній війні зробила їх зрештою єдиним і головним ворогом українського повстанця¹⁹.

Звичайно, в подальшому більш організовані суто політичні опозиційні осередки дуже впливали на діяльність селянського повстанства, тим

більш, що й протистояли вони одному ворогові. Тому не дивно, що інколи буває важко відокремити їх один від одного. Недарма ж і тогочасна більшовицька пропаганда, а слідом за нею і радянська історіографія розкривали ці явища єдиним терміном — «політичний бандитизм».

Отже, політична опозиція — «політичний бандитизм» — була досить складним явищем. Серед найголовніших факторів, що обумовлювали її тривке існування, була економічна політика більшовиків, особливо на селі. Взагалі політика так званого воєнного комунізму, що ґрунтувалася на практично нерегульованих продрозкладах і була позаекономічним засобом втручання держави у приватне господарство селян, звичайно супроводжувалася штучними заходами по соціально-майновому розшаруванню українського села. 1920-й рік пройшов «під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, худобу, майно»²⁰, і все це розподілялося серед незаможників, як нагорода за лояльність до нової влади.

До кінця року заможні селяни втратили більше півмільйона десятин землі. Однак, не дивлячись на такий морально-економічний удар від більшовиків, так зване куркульство не стало єдиною і вирішальною силою повстанського руху. Повстав загаль українського селянства, протестуючи проти реальної політики комуністичного режиму. Розвитку ж повстанства сприяли наслідки господарської розрухи, часта зміна влади, наявність величезних запасів зброї у населення, масова демобілізація із Червоної Армії тощо.

Боротьба з «політичним бандитизмом» стала одним з напрямків діяльності чекістів в Україні, що досить переконливо доводять відповідні документи. Із звіту Цупчрезкому V-му Всеукраїнському з'їзду Рад за 1920 р. бачимо, що чекісти виділяли два основних види повстанства: «бандитський рух, забарвлений на Правобережжі у жовто-блакитний колір петлюрівщини», і повстанство «на Лівобережжі — у чорний колір анархо-махновщини»²¹.

Всеукраїнська конференція КП(б)У, яка відбулася у листопаді 1920 р., зазначала, що в Олександрівсько-Гуляйпольському районі основну масу повстанців складали «хутірські елементи з анархо-махновською ідеологією», в Олександрівсько-Одеському — «куркульський елемент з погромницько-бандитською ідеологією», а в Правобережній Україні — «незаможницькі та декласовані елементи із самостійницько-шовіністичною ідеологією»²². Зведення ЧК по боротьбі з «бандитизмом» також виділяли два основних «забарвлення банд»: анархістське та петлюрівське²³.

Петлюрівський «бандитизм», за переконанням чекістського керівництва, перебував під проводом Центрального повстанського комітету, який координував дії окремих отаманів і мав зв'язки із закордонними організаціями. На місцях існували окружні повстанками, що об'єднували навколо себе розрізнені збройні загони. Як правило, останні очолювалися

колишніми гетьманськими, денікінськими або врангелівськими офіцерами, дуже часто — старшинами армії УНР.

На Чернігівщині, наприклад, діяв колишній царський офіцер Петренко, у Полтавській губернії — поручик кавалерії Левченко і денікінський офіцер Курета²⁴. Але найчастіше повстанськими ватажками ставали представники інтелігенції. Як зазначав один з лідерів КП(б)У В.Затонський, близько 80% отаманів належало до української інтелігенції²⁵, переважно сільської.

Наприкінці 1920 р. остаточно зіпсувалися стосунки радянської влади з рухом Нестора Махна. Після розгрому військ генерала П.Врангеля командування РСЧА наказало підрозділам Махна, що перебували тоді у складі Червоної Армії, перейти з ліквідованого Південного фронту на Кавказький фронт. Але 25 листопада, ще до формальної відповіді махновців на цей наказ командуючого військами України і Криму М.Фрунзе, голови губернських ЧК отримали таке розпорядження: «З огляду на порушення договору негайно під особисту відповідальність головгубчека зробить обшуки і заарештують всіх махновців-анархістів усіх напрямків, про наслідки операції телеграфно доповідайте в Цупчрезком. З операціями не зволікайте».

На виконання цього розпорядження було заарештовано 346 осіб, зокрема членів махновського штабу Попова, Буданова, Хохотву, ад'ютанта Нестора Махна Середу, командирів полків Зинченка, Колесниченка, розстріляно командарма Каретникова і його заступника Гавриленка²⁶.

Багатьох повстанців і селян було репресовано режимом за звинуваченнями у службі у Махна, участі в розповсюдженні звернень Ради революційних повстанців України — махновців та за інші «злочини»²⁷.

Втім, повністю знищити махновську селянську армію більшовикам не вдалося, і наприкінці 1920 р. вона, за даними червоного командування, налічувала приблизно 11–15 тис. бійців. Окремі махновські загони діяли в Олександрівській, Миколаївській, Катеринославській, Харківській, Полтавській губерніях.

У грудні 1920 р. В.Ленін підписав проект постанови Ради праці і оборони про надзвичайні заходи по ліквідації бандитизму в Україні. В документі зазначилось, що очищення України від повстанців і забезпечення тим самим сталого радянського ладу є питанням життя і смерті для «Радянської України»²⁸. 5 грудня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У визначило боротьбу з «бандитизмом» основною роботою надзвичайних органів влади.

Зрештою, для боротьби з міцніючим українським повстанством за ініціативою Ф.Дзержинського наприкінці 1920 р. були створені спеціальні надзвичайні органи — воєнні наради. Уповноваженому Реввійськради Федерації М.Фрунзе доручили організувати Постійну раду з відповідними структурами на місцях. До її складу увійшли члени Раднаркому

УСРР, секретар ЦК КП(б)У, представники військового командування, ВУЧК, деяких інших органів влади²⁹.

Загальна мета створення воєнних нарад визначалася таким чином: «Організація має на меті зміцнення Радянської влади на селі, отже, на них (тобто на воєннаради. — *Авт.*) покладається відповідальність за більш шкуру ліквідацію бандитизму, організацію міцного Радянського апарату і проведення державних розкладок в строки, передбачені РНК України»³⁰. Конкретними завданнями нарад були: контроль за проведенням засіву всіх посівних площ і виконанням продрозкладки та продподатку, розшук і арешт повстанців і дезертирів РСЧА, роззброєння цивільного населення, створення КНС і більшовизація всіх місцевих органів влади і, звичайно, «знищення куркулів як економічної сили»³¹.

8 грудня 1920 р. Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У затвердили «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом», яка фактично підтверджувала пункти інструкції від 20 квітня, зміцнюючи саме репресивно-каральну модель стосунків нової влади з українським селянством. В інструкції зазначалося, що «за будь-яке заворушення чи виступ проти радвлади, а також за щонайменшу шкоду, заподіяну особам, які надають допомогу у боротьбі з бандитизмом і куркулями, взяті з куркульських верств заручники або певна частина пов'язаних круговою порукою куркулів платять головою». Покарання встановлювалося також за неповідомлення про повстанців або підозрілих осіб³².

Виконання особливих завдань відводилося, за інструкцією, органам ЧК і особливим відділам. Для боротьби з «політичним бандитизмом» влада сформувала 730 незаможницьких загонів, які налічували близько 50 тис. бійців³³. Інструкція надавала право надзвичайним трійкам при каральних загонах протягом 24-х годин знищувати на місці «злісних ворогів радянської влади»³⁴, до категорії яких могла потрапити будь-яка людина.

У зв'язку з військовим станом, в якому перебувала Україна, Цупчрезком встановив такий порядок розгляду кримінальних справ (компрометуючи політичне повстанство, більшовики намагалися прив'язати його до звичайної карної злочинності): замість колегії ЧК вирок виносила трійка, до складу якої входили голова (або його заступник) і два члени колегії ЧК. На розгляд всієї колегії справи надходили лише у випадках незгоди між членами трійки. Присуд до вищої міри покарання здійснювався без санкції Цупчрезкому³⁵.

28 грудня спільною постановою Раднаркому УСРР і командуючого збройними силами України і Криму М.Фрунзе територія республіки ділилася на спеціальні губернські і повітові дільниці для мобілізації зусиль регіональних органів влади у боротьбі з повстанцями. При начальниках губернських дільниць утворювалися воєнні (або постійні) наради,

до складу яких разом з представниками військового командування входили голови губвиконкомів, губчека, губпродкомів, губвійськкомісарів.

З 24 січня 1921 р. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом почала працювати безпосередньо при М.Фрунзе. Вже через п'ять днів вийшла постанова РНК УСРР «Про заходи боротьби з бандитизмом», адресована губернським воєннарадам. Серед інших ефективних заходів по «заспокоєнню» населення передбачалось «підсобників і приховувачів бандитів, а також усіх тих, хто постачає їм зброю, продовольство, тачанки і коней, карати нарівні з активними учасниками банд»³⁶.

Всього за 1920 р., за даними Цупчрезкому, за «бандитизм» і карні злочини було засуджено 46% від загальної кількості людей, чия доля вирішувалася надзвичайними комісіями. З них 56% (близько 6 тис. чол.) було відправлено до концтаборів і в'язниць, а 334 — розстріляно³⁷.

Для активізації діяльності установ та органів, які так чи інакше брали участь у придушенні повстанства, 19 лютого 1921 р. воєнні наради були перепідпорядковані безпосередньо Раднаркому УСРР. Постійна нарада, як робочий орган РНК, мала консолідувати і координувати «діяльність всіх політичних, як військових, так і цивільних організацій і установ по боротьбі з бандитизмом на території України»³⁸. Регіональними структурами її були губернські, повітові та районні воєнні наради, які, в свою чергу, керували роботою місцевих органів влади.

Від Цупчрезкому до складу Постійної наради при РНК УСРР входили Ф.Дзержинський, В.Манцев і Ю.Євдокимов³⁹. Перше організаційне засідання цієї наради відбулося 21 лютого і на ньому було прийнято розгорнуте рішення з усіх найважливіших питань боротьби з повстанцями.

Відмова від політики «воєнного комунізму» і перехід до непу, оголошені в березні 1921 р., не відразу змінили стосунки між режимом і українським селянством. Через посуху і неврожаї селяни були неспроможні сплачувати фіксований продподаток, розмір якого у дійсності не набагато відрізнявся від розміру продрозкладки минулого року (168 млн пудів хліба на 1921 р. замість 170 млн у 1920 р.⁴⁰). До того ж вилучення продподатку нерідко здійснювалося «воєннокомуністичними» методами. Там, де урожай визрів, скажімо, в Правобережній Україні, хліб здебільшого брали примусово і не в певних розмірах, обумовлених новим законом про продподаток, а всі «лишки»⁴¹.

Працівники місцевих комітетів КП(б)У, розповідаючи про зміни у продовольчій політиці радянського уряду, роз'яснювали, що «теперішня розкладка знижена до нового врожаю на 20%, решта має бути виконана звичайним порядком (у вигляді) товарообмінної операції після виконання розкладки, причому волості, що виконали до 80% теперішньої розкладки, мають право отримати за різницю відповідну кількість товарів. Таким чином, з цього боку ніякої зупинки заготовчої роботи не може бути...

На военній нараді... (треба) поставити питання про засоби й міри хлібної заготівлі, виходячи (з) того положення, що посівні роботи ні в якому разі не можуть бути призупинені діяльністю продорганів»⁴².

Таким чином, «припинення заготовчої роботи» владою зовсім не передбачалося, навіть не планувалося її послаблення. «Радянське будівництво на селі» продовжувало йти дотеперішніми темпами з використанням попередніх методів і засобів. Тотальна і немилосердна продовольча політика держави стала однією з головних причин голоду 1921–1923 рр., від якого постраждало, за різними оцінками від 4 до 10 мільйонів і померло близько 2 мільйонів українців⁴³. Але, не дивлячись на це, продовжувався вивіз продовольчих запасів з України до Росії. Не дивно, що інформаційні зведення ЧК за 1921 р. констатували негативну реакцію селян на продподаток, бо останні змушені були їсти половину замість хліба, вилученого в них силою.

Чекісти намагалися аргументовано пояснити причини цього незадоволення: «Селянство перебуває у цілковитій необізнаності щодо дій Радянської влади, вжитих заходів з поліпшення побуту села, а також нерозуміння в даний час мети і значення найбільш вразливого для них питання продподатку. В деяких випадках існує сприятливий ґрунт для агітації петлюрівських агентів і куркульства проти Радвлади й виконання продподатку і спостерігається поширення провокаційних чуток, мовляв, поновлення ікон, неврожай у зв'язку з посухою є покаранням за віровідступництво комуністів, котрі знаходяться при владі, або ж розповсюджуються чутки про захоплення Одеси Румунією, про похід Петлюри в Україну, а також і про те, що... усі пожертви, які збираються комісіями допомоги голодуючим Поволжя, нікуди не будуть відправлятися, а залишаться у тих, хто їх збирав. Усім цим пояснюються недовіра і протидія селян Радвладі»⁴⁴.

Продрозкладка, а потім продподаток стали каменем спотикання між українським селянством і більшовицькою владою. Селяни, і не лише «куркулі», не бажали миритися з безцеремонним втручанням держави в їх господарську діяльність, що вело до фактичної руйнації їх господарств, позбавлення політичної та економічної незалежності. У відповідь на «воєнокомуністичне» свавілля більшовиків супроти них спалахнула справжня селянська війна, пік якої припав саме на 1921 р., причому в Україні запровадження непу не змогло відразу нейтралізувати незадоволення селян.

Ліквідація селянських заколотів отримала, як зазначалося вище, офіційну назву боротьби з бандитизмом, повстанським формуванням надавався статус банд. Селянство як могло підтримувало збройну опозицію, маючи загальну надію, що «незабаром прийдуть Махно, поляки і Врангель, котрі не дадуть збирати податок, (і)... комуністи не підуть брати податок там, де є банда...»⁴⁵.

В середині 1921 р. чекісти доповідали партійним органам про існування на території Харківської губернії семи «банд», Київської — шести, По-

дільської — п'яти, Волинської — трьох «банд»⁴⁶. Згідно з офіційними повідомленнями «про стан бандитизму», в Україні на 7 липня існувало 83 повстанських формування загальною чисельністю 5820 бійців, у тому числі на Київщині діяло 39 «банд» (1720 повстанців), Чернігівщині — п'ять (500 чол.), Полтавщині — чотири (80), на Поділлі — десять загонів (850), Харківщині — дві «банди» (210), Одещині — дві (200), Катеринославщині — сім (650), в Кременчуцькій губернії оперувало п'ять повстанських формувань (140 бійців), Олександрівській — чотири (560), Донецькій — п'ять (910 чол.)⁴⁷.

Наприкінці 1921 р. на Катеринославщині чекісти налічували 12 збройних загонів чисельністю понад 900 повстанців⁴⁸. На території Поділля протягом серпня — грудня 1921 р. оперувало понад 20 повстанських угруповань, в яких налічувалося приблизно 1400–1600 чоловік. Загони отаманів Заболотного, Лиха, Ходака, Шевчука, Пушкаря та ін. здійснили 107 збройних нападів на населені пункти, потяги, державні установи, вбили 220 представників влади. За цей же час тут було розгромлено 12 загонів, вбито 257 і полонено 214 повстанців, добровільно здалися властям 580 чоловік⁴⁹.

В цілому по Україні за 1921 р. чекістами було зареєстровано 1376 нападів збройних груп на населені пункти, 259 нападів — на органи влади, 342 — на продовольчі та промислові установи та об'єкти. Документи зафіксували за цей період 3785 вбитих, 745 поранених і 1475 полонених повстанців⁵⁰.

Органи ВУЧК вели боротьбу з політичною збройною опозицією, виконуючи директиви ЦК КП(б)У і Постійної наради при РНК УСРР. 15 червня 1921 р. ЦК дав розпорядження створювати повітові наради по боротьбі з «бандитизмом», в яких значну роль повинні були відігравати представники ЧК⁵¹. 25 червня політбюро ЦК КП(б)У закликав структури воєннарад і чекістські органи до тіснішої співпраці між собою⁵².

Російська Центральна комісія по боротьбі з бандитизмом, до складу якої входили представники й українських надзвичайних органів, влітку 1921 р. затвердила низку заходів для остаточної ліквідації повстанців України, мотивуючи свої рішення «особливим значенням України для всієї Федерації»⁵³. В подальшому на своїх засіданнях політбюро ЦК КП(б)У регулярно розглядало хід і підсумки напруженої боротьби із збройною опозицією.

Звичайно, що осторонь справи придушення повстанства не був і уряд республіки. 1 лютого 1921 р. вийшла чергова постанова РНК з цієї тематики. Подаємо майже повний її текст, звертаючи увагу на стиль і логіку більшовицької пропаганди:

«Бандитизм, будучи військовою підпорою куркульства і контрреволюції, становить найбільшу перешкоду будівництву Радянської влади на Україні. Бандитизм заважає сільській бідності взяти владу у свої руки, заважає продовольчим заготівлям, зриває правильний залізничний і теле-

графний зв'язок, робить неможливим відновлення правильного економічного життя, правильного функціонування радянських органів.

Бандитські виступи допомагають імперіалістичним хижакам позбавитись радянської влади, внаслідок чого імперіалістичні держави на своїй території дають притулок переслідуванім Червоною армією і загонами комнезамов кримінально-куркульським зграям, а їх військовим і політичним штабам надають всіляку підтримку. Таким чином, куркульські... банди відчиняють двері України для іноземного капіталістичного нашествия.

Враховуючи небезпеку, яку становить для робітниче-селянської влади України, бандитизм, що продовжує руйнування змученої багаторічною війною, обібраної світовими хижакими злиденної країни, Рада Народних Комісарів УСРР постановляє: фронт війни з бандитизмом оголосити фронтом такої ж державної важливості, яким був фронт боротьби (з) білогвардійськими генералами і яким є фронт боротьби (з) господарською розрухою, закликавши трудящі маси України до нещадної боротьби з куркульсько-поміщицькими бандами... »⁵⁴.

Постанова підкреслювала значну роль у розгромі повстанства органів ЧК і особливих відділів.

1 червня 1921 р. ВУЦВК затвердив положення про губернські і повітові военнаради, яке передбачало об'єднання і керівництво роботою військових і громадянських органів більшовицької влади задля цілеспрямованої боротьби із збройною опозицією, розробку і проведення так званих ударних кампаній, усунення причин, які «живлять і підтримують бандитизм», встановлення твердого «революційного порядку». Народам надавалося право оголошувати облоговий чи військовий стан в окремих районах, віддавати під суд нелояльних до режиму громадян тощо. Задля координації дій усіх державних воєнізованих підрозділів у серпні при военнарадах створили військові ради⁵⁵.

Постановою РНК УСРР від 19 травня 1921 р. надзвичайним трійкам по боротьбі з бандитизмом надавалося право розстрілу громадян на місці. Регіональні воєнні наради мали право створювати бойові дільниці, польові штаби, направляти каральні експедиції у повстанські райони тощо⁵⁶.

Про інтенсивність і методи діяльності надзвичайних трійок яскраві свідчення залишили матеріали ЧК. Наприклад, в Запорозькій губернії трійки провадили каральні акції, виходячи з думки, що «30% селянства губернії... пов'язані з махновськими бандами». З часу створення трійок у травні 1921 р. і до кінця року на Запоріжжі було розстріляно 1076 чоловік, в тому числі п'ятеро отаманів, 611 «активних бандитів», 53 «співучасники і приховувачі», 129 «злісних приховувачів зброї», 298 «злісних контрреволюціонерів й агітаторів»⁵⁷.

Важливе значення для ліквідації збройної опозиції мали рішення V-го Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1921 р.), який оголосив широку ам-

ністю учасникам повстанського руху. Від кримінальної відповідальності звільнялися ті повстанці, які з'являлися з покаанням і зобов'язувалися не приймати в подальшому участі у виступах проти радянської влади. Постановою з'їзду було пом'якшено покарання в'язням, раніш засудженим за «бандитизм»⁵⁸. Внаслідок оголошеної амністії на ласку властям здалося близько 10–12 тисяч учасників повстанського руху⁵⁹.

У травні 1921 р., після закінчення строку дії амністії, губчека та особливій відділі отримали наказ голови ВУЧК В.Манцева «напружити усі сили для винищення бандитів, які не бажають рахуватися з волею Радянської влади». Щодо повстанців, які добровільно здавалися в полон після 15 травня, дозволялося застосувати заходи відповідно до місцевих умов⁶⁰.

Основні бої більшовицьких військ влітку 1921 р. відбулися з армією Н.Махна, яка після поразки під Покровською (Катеринославщина), перемістилась на Правобережжя. Після чергової відчутної поразки в серії боїв 20–23 серпня на Миколаївщині, отаман з невеличкою групою прибічників перейшов на територію Румунії.

Надзвичайні органи продовжували ліквідацію окремих махновських загонів, захоплюючи чималу кількість трофейної зброї. Наприклад, у Запорізькій губернії чекістам дісталось 20 кулеметів, 2833 гвинтівки, 335 револьверів, 405 шабель і т.д.⁶¹ А на Правобережжі загинули останні з найближчих соратників Махна — Забудько, Тарановський, Клейн, Іванюк, Петренко-Платонов, Дерменжі, брати Коростильови, було захоплено штабну канцелярію махновської армії⁶². Чекісти доводили до відома населення, що «повинна бути розчавлена гнійна болячка, яка має назву махновщина. Батько-душегубець залишив після себе багато бандитів. Губчека вилучає і душить бандитів, і закликає всіх громадян допомогти»⁶³.

За офіційними даними, в 1921 р. в Україні було ліквідовано 444 отамани, а загальна чисельність повстанських загонів скоротилась на 29642 чоловіка⁶⁴. Серед знищених називались формування Махна і махновських отаманів Забудька, Бойка, Сировацького, Куриленка, Іванюка, а також отаманів Кокотя, Авдієнка, Скирди, Чорної Маски, Лисиці, Верлахівського, Христового, Керенського, Винника-Волоха, Кошового, Мирного, Чорного, Цвітківського, Гризла, Пугача, Богатиренка, Гурмана, Перлика, Жуліна, Сазонова, Донченка, Грізного, Рака, Коваланка, Кушка, Шкапи, Нечая, Лемешка, Лиха, Галаки, Нерубайла, Еккєрта, Кравченка, Артамонова, Біленького, Комісарова, Манд(р)ики, Підкови, Збруєва, Гордієнка, Тирі, Ковтуна, Музики, Коршуна-Шила, Ковалє-Склярова, Добрийвечора і Голди⁶⁵. Втім, слід зауважити, що деякі з вищеназваних отаманів продовжували боротьбу і в наступні роки.

В одному з урядових бюлетенів зазначалося, що за період з 1 червня до 1 грудня 1921 р. «бандити здійснили таку кількість нападів на населені пункти, станції, мости, склади і т.д.: ...Харківська губернія — 39 напа-

дів, Донецька — 51 напад, Катеринославська — 39, Запорізька — 17, Миколаївська — 30, Одеська — 56 і Крим — 19..., Чернігівська — 5 нападів, Київська — 102, Волинська — 39, Подільська — 87, Кременчуцька — 35 і Полтавська — 34 ...».

Втрати повстанців за той же час згідно з документом склали 3268 чоловік, в тому числі 1281 вбитих, 1084 полонених і 903, що здалися в полон добровільно⁶⁶. У боях з повстанцями було захоплено 5 гармат, 266 кулеметів, 3662 гвинтівки, 360 револьверів, 328 шабель, 256 бомб (гранат), 356 тачанок. Добровільно повстанці здали 177 кулеметів, 8898 гвинтівок, 392 револьвера. В цілому в Україні у 1921 р. урядові війська відбили у повстанців 30 гармат і 333 кулемета. За даними ВУЧК, на вересень 1921 р. в республіці налічувалося 64 діючих загони, в яких продовжували боротьбу 3277 повстанців⁶⁷.

Інформаційні документи надзвичайних органів досить точно висвітлюють політичний та економічний стан України на початку 1922 р. «У неймовірно тяжких умовах існування, — говорилося в одному з бюлетенів ВУЧК, — зустрічає новий рік населення України. Класові протиріччя визначилися гостріше. Голод притупив усі почуття, які донедавна мали селяни»⁶⁸.

Продовольчий стан Лівобережної України характеризувався як катастрофічний. Голод набував найжахливіших форм. В їжу деінде селяни вживали білу глину. В Гуляйпільському повіті приречені на голодну смерть їли котів і собак. Багато хто з голоду втрачав розум. Подекуди чисельність голодуючих становила 95% від загальної кількості населення району, а померлих — до 25%⁶⁹.

Дослідник В.Семененко, посилаючись на вчителя І.Сухара, вважає, що у 1921–1923 рр. від голоду вимерло майже дві третини населення Запорізької губернії, і це, мовляв, було карою влади за підтримку місцевими селянами махновців⁷⁰. І дійсно, жодна з голодуючих губерній України не була звільнена державою від продподатку за планом на 1922 р. Вилучення хліба на Правобережжі залишило селян навіть без насіння для весняної сівби.

Надзвичайні заходи, яких вживали продовольчо-каральні органи, вже не могли збільшити надходження податків і виклали страшенну лють у селянства. Лише у повстанстві воно бачило хоч якусь надію покращити свою гірку долю. Але час великих, потужних повстанських формувань і з'єднань минув, і звичайним явищем української дійсності стали невеличкі маневрові групи по 10–30 бійців (лише окремі налічували до 100 чоловік), причому деякі з них мали кримінальні риси.

На початку 1922 р., на думку керівництва ВУЧК, український «бандитизм» за територіальною ознакою поділявся на дві зони. «Голодний бандитизм» розвився у Харківській, Донецькій, Запорізькій, Катеринославській,

Кременчуцькій, Чернігівській губерніях, в окремих районах Полтавщини, Миколаївщини, Одещини⁷¹. Найбільші формування, що мали явне політичне забарвлення, оперували в Київській, Волинській, Подільській, Кременчуцькій і Одеській губерніях.

Запеклу боротьбу проти влади продовжували загони отаманів Кучми, Гайворонського, Слона, Чапила-Ратченка, Білецького, Колодія (Харківщина), Ковальова, Петрененка, Фоміна, Соболева, Федорова, Зайцева, Шнипка, Сировацького (Донбас), Ковалю-Крупського, Галайди, Левченка, Скрипченка, Орловського, Шульги, Мусієнка, Калиниченка (Полтавщина), Загороднього, Железняка (Залізняка), Дворівського, Соколова-Лихого, Бурила, Нагірного, Вовчури, Грізного (Кременчуцька губ.), Петраша, Голика, Начиненого, Свища, Іванова (Катеринославщина), Чаварди, Фісає, Давидова, Хваткіна (Запоріжжя), Рака, Медведєва, Ющенко, Хижняка (Чернігівщина).

На Правобережжі діяли загони Орлика, Хвостенка, Струка, Кафельдмана, Глазви, Чорного Ворона, Смокила, Пекаря, Голокопитенка, Петрененка (Київська губ.), Богомолова, Дергача-Грізного, Гараса, Супруна, Бачинського (Волинь), Солтуса, Бернацького, Березинського, Онищука-Артема, Левченка, Гощі, Лиха, Орла-Гальчевського, Коваленка (Поділля), Сірка-Коршуна, Пастирняка-Волянця (Одеська губ.). Всього по Україні на початок 1922 р. органами ЧК було зареєстровано понад 60 збройних загонів опозиції загальною чисельністю понад тисячу бійців⁷². Але є підстави вважати, що повстанців діяло значно більше.

Органи ЧК-ГПУ регулярно інформували партійні і радянські інстанції про хід придушення збройної опозиції в Україні. Постійна нарада на основі чекістських доповідей приймала рішення про оголошення тієї чи іншої губернії «загрозуючого по бандитизму із всіма виходячими з цього наслідками»⁷³.

Для прискорення ліквідації повстанства надзвичайні органи вживали великий арсенал різноманітних військових і карально-репресивних методів впливу, дія яких так чи інакше поширювалась й на цивільне населення. Найбільш популярними були: запровадження військового стану, обшуки й облави, обмеження пересування громадян, широкое використання заручництва, створення інститутів так званих відповідачів, п'яти-, десяти- і стохатників, кругова порука, арешти та ув'язнення і, зрештою, розстріли, що здійснювалися практично без слідства і суду⁷⁴.

Підґрунтям для застосування репресій в сільських районах країни була агентурна робота ЧК-ГПУ. На засіданнях губернських воєнних нарад неодноразово пропонувалося вживати «заходів, аби не дати змоги організуватися бандам, для чого потрібно, щоб ті 1200 очей, що вже має Чека, збільшились ще на декілька тисяч очей членів партії та чесних робітників і селян»⁷⁵. При політбюро (місцевих органах ЧК) утворюва-

лися ударні групи з метою посилення розвідувальної роботи, здійснення терористичних актів проти «відомих бандитських лідерів».

Коли у 1921 р. розпочався черговий «похід на куркуля», цій кампанії передувала робота чекістів, які «шляхом збору інформації проводили попередню розвідку, і на момент приходу збройних (каральних) загонів увесь контрреволюційний елемент села було виявлено й була вилучена прихована зброя, що значною мірою polegшувало роботу загонів, які посилалися до села»⁷⁶.

Каральна політика радянської влади щодо українського селянства приносила певні результати. Документи ЧК-ГПУ відтворюють історію поступового згасання повстанського руху. Лише за першу половину 1922 р. надзвичайні органи провели 539 операцій, внаслідок яких було ліквідовано 40 повстанських загонів і 29 підпільних організацій та заарештовано 895 осіб. Було вбито 53 і полонено 69 отаманів, і відповідно 830 і 2049 рядових учасників збройної опозиції, вилучено 18 кулеметів, 2741 гвинтівку, 346 револьверів⁷⁷.

Зокрема, у січні на Київщині було полонено отамана Голубенка, який був зв'язаний з командиром 8-го кінного куреня ім. С.Петлюри отаманом Орликом, що очолював усі повстанські формування Київської губернії. Внаслідок заходів, вжитих губчека, загони Орлика були розбиті, а самого отамана заарештовано. Чекісти провели також вдалу операцію в Радомишльському повіті, де вони зірвали нараду місцевих повстанських ватажків Струка, Хвостенка, Жоржа Де-Герса і Лаута. Документи, що потрапили до їх рук, підтвердили факт існування Київського повстанського округу, який об'єднав зусилля місцевих повстанців для «оборони віри і вигнання комуністів»⁷⁸.

Архівні матеріали розкривають динаміку створення, дії й загибелі окремих повстанських формувань. Наприклад, у січні 1922 р. чекісти розробили операцію по знищенню групи Левченка-Погорілова. Документи з цієї справи містять досить детальну інформацію, починаючи з дня народження отамана Левченка.

Отже, Андрій Іванович Левченко, 1898 року народження, уроджений Кобилякського повіту Полтавщини, поручник кавалерії, у 1920 р. створив повстанський загін, який незабаром з'єднався з групою отамана Авдієнка⁷⁹. У листопаді того ж року в бою під селом Ведірівка Левченко втратив дві третини свого формування і до літа 1921 р. переховувався у підпіллі.

У червні 1921 р. він знову зібрав загін з 70 чоловік. Невдовзі до нього приєдналися повстанські командири Погорілов, Іванов, Шулік, Білокрис, Петраш. Відновлена підпільно-повстанська організація, що іменувалася «Запорізькою Січчю» і налічувала до 200 чоловік особового складу, поширювала свою бойову й агітаційну діяльність на Полтавську, Катеринославську, Кременчуцьку і Чернігівську губернії. 16–17 січня 1922 р.

збройні відділи організації були оточені і розгромлені біля хутора Солом'яне. У полон потрапило до 250 повстанців. Самого Левченка було схоплено у Катеринославі у квітні того ж року⁸⁰.

Січень 1922 р. можна вважати чорним місяцем українського повстанства. Так, в Харківській губернії була ліквідована група отамана Слона, а повстанці отаманів Іллі Колодія і Гайворонського склали зброю добровільно. У Донецькій губернії загін Іванова втратив у бою 18 бійців, а інші десятеро здалися у полон⁸¹. На Криворіжжі чекістами було заарештовано 120 членів підпільної петлюрівської організації і 50 з них — розстріляно. Протягом січня були також знищені формування Фісая (Запоріжжя), Рака (Чернігівська губ.), Пекаря, Золотоверхова, Голокопитенка, Смокила, Петренка (Київщина), Солтуса (Поділля), Лисиці, Богомолова (Волинь).

Крім того, у лютому в Донбасі була ліквідована «Руська національна організація», яка об'єднувала понад 60 чоловік⁸².

У березні 1922 р. «політичний бандитизм» проявив певну активність в Правобережній Україні, що була ареною діяльності загонів Левченка (іншого отамана, не Андрія. — *Авт.*) і Орла-Гальчевського. Для об'єднання зусиль повстанців з-за кордону навіть прибув один з керівників повстанського руху Сірко-Коршун.

Того ж місяця у Липовському повіті Київщини чекісти розкрили ще одну петлюрівську організацію, захопили п'ятеро старшин і 55 козаків — повстанців. Керівника цієї групи було вбито⁸³. У Подільській губернії було розстріляно отаманів Підкову і Коваленка, заарештовано помічника отамана Левченка (того, що діяв на Правобережжі) Крижанівського і сотника Бурду⁸⁴. А у Донецькій губернії зазнали поразки загони отаманів Майбороди, Шнипка, Фоміна, Бута.

І все ж весна 1922 р. позначилася певною активізацією збройної опозиції. Найбільш небезпечним було становище радянської влади у Волинській, Подільській і частково в Одеській губерніях. Зокрема, на Волинь прийшло з-за кордону збройне формування на чолі з Воробйовим, яке налічувало понад 100 бійців.

Однак владі вдалося нейтралізувати спалах повстанського руху. У травні в Україні було ліквідовано 41 отамана, вбито у боях 238 повстанців, розстріляно 43, полонено й заарештовано 875 осіб, ще 29 чоловік здалися добровільно⁸⁵.

Влітку 1922 р. знову посилювся селянський опір режимові. В документах ГПУ зазначається, що у червні «у зв'язку з підготовкою до збору врожаю і проведення продподаткової кампанії поступово почали проявляти свою політичну фізіономію багато банд, які до цього часу вважалися дрібно-кримінальними зграями»⁸⁶. З'явилися нові повстанські угруповання, розповсюджувалися листівки і заклики до українського народу, підписані «Союзом визволення України», до країни

час від часу прибували закордонні емісари. Органи ГПУ у відповідь активізували свою діяльність.

Так, у Красносельцях (Кременчуцька губ.) співробітники ГПУ викрили організацію, яка формувала 1-й Український полк ім. С.Петлюри. Було заарештовано 11 чоловік, серед яких були студенти Златопільського технікуму і Київського політехнікуму. Їх керівником був Михайло Лисянко, що прибув з-за кордону з мандатом від С.Петлюри⁸⁷.

Катеринославське ГПУ ліквідувало петлюрівську організацію під керівництвом Олексія Кушніті⁸⁸. А в Харківській губернії репресували членів організацій Кияшка (близько 100 чоловік) і Борисенка, збройних загонів Білецького, Приходька і Ситника. Донецьке ГПУ поклало край діяльності підпільної організації в Прилуках і Лубенському повіті на Полтавщині. Два підпільних махновських осередки, так звані організації з боротьби з комнезами і комсомолом, були знищені в Генічевському повіті Запорозької губернії⁸⁹.

На Київщині органи ГПУ ліквідували підпілля «Північної повстанської групи» Карого-Яворського, загони Карого, Дедушки, Болтавця, Зайця, Мазепи, Бабченка, Білошапки, Кравченка, Бугача, Смокіна, на Одещині — підпільні осередки Балтського повстанкому, загони отаманів Лиха, Солтуса, Садоненка, Заболотного.

Цікаво, що Семен Федорович Заболотний, селянин Балтського повіту Одеської губернії, на фронтах Першої світової війни дослужився до чину унтер-офіцера, брав активну участь у Лютневій революції, а під час німецької окупації України готував повстання проти режиму гетьмана П.Скоропадського.

На час приходу в 1919 р. в Україну більшовиків Заболотний очолював ціле селянське військо, яке налічувало 4 тис. чоловік. У боях з червоними він двічі займав Балту, але зазнав поразки і після цього об'єднався з регулярною дивізією УНР і боровся проти військ генерала А.Денікіна.

Після розгрому білих отаман Заболотний сформував загін у 400 чоловік і знову виступив проти більшовиків. Його було призначено начальником 5-го району дії армії УНР, а згодом — командиром повстанської дивізії. Юрко Тютюнник доручив йому організацію повстання на певній території Одещини, яка ділилася на три окремі бойові дільниці⁹⁰.

У січні 1922 р. керівники організації — отаман Заболотний, професор Бузько та інші — з'їхались до Одеси на таємну нараду для розробки подальших планів дій. Але всіх їх заарештувало ГПУ. 5 березня Заболотному пощастило втекти з концтабору, де він організував новий повстанський загін, певно, з решток групи Солтуса. У травні 1922 р. Семен Заболотний загинув у бою з червоними карателями⁹¹.

Приблизно в цей же час у Миколаївській губернії було частково розбито загін Свища, а в Криму — групи Логунова, Макара-Рамазана,

Челібзева-Пенчука. На Поділлі чекісти знищили «Південно-західні групи», підрозділи так званої Наддніпрянської повстанської дивізії, пропетлюрівську організацію в 24-му кавалерійському полку РСЧА (Ольгопільській повіт), повстанську організацію Рахновського осередку комсомолу⁹². На Волині були ліквідовані формування отаманів Лисиці, Богомолова, Слонимського, частково розбиті загони Хомчука, Пройзнера⁹³.

На залізничному транспорті підрозділи ГПУ за першу половину 1922 р. здійснили 47 операцій, знищили 9 збройних груп і 5 підпільних організацій, заарештували 73 підпільників, 7 отаманів і 42 повстанця⁹⁴.

Статистичні дані ЧК-ГПУ свідчать, що за цей же період за обвинуваченням у «бандитизмі» було заарештовано 3546 чоловік, з яких 523 було розстріляно. До кінця року влада знищила 111 організованих формувань опозиції загальною чисельністю 2634 особи, заарештувала 341 отамана, 11232 чоловіка було засуджено за участь у «бандитизмі»⁹⁵.

Але різкого спаду повстанського руху все ще не спостерігалось. На 1 липня 1922 р. в Україні та Криму органи ГПУ налічували понад 80 збройних загонів опозиції загальною чисельністю півтори тисячі бійців, в тому числі на Волині — 17 угруповань, у Подільській губернії — 12, на Харківщині — 5, на Полтавщині — 7, у Кременчуцькій губернії — 8⁹⁶. Отже, репресії проти українського селянства в 1920–1922 рр. так і не змогли викоренити повстанський рух.

Певне послаблення його у подальшому, на наш погляд, було пов'язане з економічною стабілізацією, що почала даватися ознаки в Україні приблизно з 1923 р., з подоланням жаклих наслідків голоду, зміцненням нового державного ладу. Зокрема, у 1923 р. держава запровадила єдиний сільськогосподарський натуральний податок. І хоча в 1924–1925 рр. селяни змушені були платити податки вже з 18 видів сільськогосподарської продукції, водночас стався перехід до грошового оподаткування, більш зручного для селянського господарювання.

Крім того, нова економічна політика дозволила селянам вибирати з-поміж різноманітних форм кооперації, стимулювала до збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. В 1925 р. в Україні діяло понад 11300 сільгоспкооперативів, а протягом наступних років обсяг валової продукції сільського господарства республіки значно зріс і перевищив у 1927 р. рівень 1913 р.⁹⁷

Селянство, переконавшись у перевагах непу, поступово відходило від підтримки збройної опозиції. У березні 1923 р. Ф.Дзержинський навіть поставив питання про ліквідацію в структурі ОГПУ відділу по боротьбі з бандитизмом⁹⁸. У звіті про діяльність Раднаркому УСРР за період від 1 жовтня 1922 р. до 1 жовтня 1923 р. зазначалося, що взимку 1922–1923 рр. розпалися рештки «банд», які мали політичний характер⁹⁹.

Доповіді ГПУ містили інформацію, що останні прояви «політичного бандитизму» відносяться до 1923 р., коли з Польщі перейшли формування прибічника С.Петлюри отамана Гальчевського. За даними ГПУ, на 1 квітня 1923 р. в Україні діяло 26 окремих збройних загонів загальною чисельністю всього у 168 чоловік¹⁰⁰.

На вимоги партійного керівництва органи ГПУ продовжували проведення протиповстанських операцій. Так, у ніч на 7 квітня відбувся бій повстанців зі спецвійськами біля села Брониця на Чернігівщині, внаслідок якого було полонено 180 бойовиків¹⁰¹. Після повідомлення ГПУ про наслідки цього бою на засіданні Військової ради при Постійній нараді було вирішено посилити пильність, бо, мовляв, очевидно, що «карний бандитизм пов'язаний з підпільним політичним»¹⁰².

Статистика свідчить, що за період від 1 лютого до 1 травня 1923 р. регулярні війська РСЧА провели 4 операції по придушенню повстанства, війська і органи ГПУ разом — 91 операцію (ГПУ — 83), міліція і карний розшук — 39, дружини самооборони — 8. В лютому було проведено 35 протиповстанських операцій, у березні — 41, а у квітні — 65¹⁰³. Повстанці за цей же час здійснили 165 збройних нападів на населені пункти, потяги, органи влади, промислові об'єкти. У лютому було зафіксовано 39 таких нападів, у березні — 54 і у квітні — 72 напади¹⁰⁴.

Втрати режиму в цьому протистоянні за цей час, за офіційними джерелами, становили 121 особу вбитими і 43 пораненими, в тому числі міліціонерів відповідно 4 і 1, радянських працівників — 16 і 8, співробітників ГПУ — 2 і 2, продрпрацівників — 3 і 3, членів КНС — 5 і 4, цивільних громадян — 91 і 22, червоноармійців поранено — 8. Повстанці ж втратили 50 отаманів і 608 рядових бійців, причому вбито було 34 отамана і 91 бійця, полонено і заарештовано 16 отаманів і 498 бійців, добровільно здалися 19 бійців¹⁰⁵.

У липні — серпні 1923 р. Київський губернський відділ ГПУ ліквідував групу отамана Грищенка, що налічувала 70 шабел і поширювала свої дії на територію сусідніх Черкаського, Єлисаветградського і Олександрійського округів¹⁰⁶.

Постійна нарада вживала чергових заходів по знищенню українського повстанства. Ще в березні 1923 р. з'явилась «Інструкція про боротьбу з бандитизмом на залізницях», яка встановлювала пріоритети ГПУ у справі придушення будь-якої опозиції і збройного повстанського руху. Всі інші державні і надзвичайні органи влади повинні були лише сприяти та допомагати ГПУ. У зв'язку з цим Постійна нарада розпорядилася створити при регіональних воєннарадах спеціальні комісії по боротьбі з бандитизмом, обов'язково залучаючи до їх складу представників ГПУ. Ретельно перероблялися інструкції з вилучення у населення зброї, проходили перереєстрацію амністовані раніш повстанці, органи ГПУ отримували додаткові права в боротьбі з рухом опору¹⁰⁷.

Протягом 1923 р. владні інстанції час від часу фіксували певне посилення повстанського руху. Так, з 15 квітня по 15 травня кількість збройних загонів опозиції зросла з 18 до 36, тобто удвічі, а загальна чисельність бійців в цих загонах — з 132 до 263, тобто також у два рази¹⁰⁸. На 1 жовтня 1923 р. на обліку ГПУ УСРР перебувало 34 активно діючих повстанських формування загальною чисельністю в 304 бійця. 6 з цих формувань органи безпеки визначали як політичні. До лютого 1924 р. в Україні залишалося 21 угруповання (207 повстанців), з яких 7 вважались політичними¹⁰⁹.

ЦК КП(б)У в закритому листі до місцевих партійних осередків від 12 січня 1924 р. визнавав, що у грудні 1923 р. «виявилось посилення бандитизму в усіх губерніях і містах України, особливо у Полтавській, Чернігівській, Донецькій та Одеській губерніях... На території Одеської губернії потрібно відзначити Єлизаветградський округ, де існують рештки політичних банд... Найбільш загрозливою по бандитизму губернією є Чернігівська, де діють банди Ващенко чисельністю у 12 чоловік з кулеметом і Гаркуші чисельністю в 25 чоловік... У Полтавській губернії існують 12 банд загальною чисельністю у 96 чоловік...»¹¹⁰.

Влітку 1924 р. у зв'язку з недородом, зростанням безробіття, звільненням окремих категорій в'язнів з тюрем і концтаборів знову спостерігалася певна активізація «політичного бандитизму». На думку співробітників ГПУ, терор проти радянських і партійних працівників, напади і пошкодження залізниць і комунікацій, випадки антирадянської агітації в сільських районах мали «безсумнівно політичну підкладку»¹¹¹. У другій половині року на Поділлі з-за кордону буквально увірвався загін отамана Хмари, якому від імені УНР було видано мандат командуючого правобережними повстанськими силами. А на Волині в цей час оперували відділи отаманів Гараса і Гордієнка¹¹².

На Полтавщині органи ГПУ фіксували новий вид збройного опору владі — так званий «червоний» чи «радянський бандитизм». ЦК КП(б)У визнавав, що цей різновид повстанства «виник передусім на ґрунті тяжкого економічного стану тієї частини незаможного селянства, яка... до НЕПу брала активну участь у проведенні політики Радвлади і компартії по розкуркуленню села, боротьбі з бандитизмом і контрреволюцією та в іншій революційній роботі на селі. Тоді ця частина селянства знаходилась в порівняно кращих матеріальних умовах. Тепер же, коли взагалі все селянство, внаслідок розмикання «ножиць», переживає тяжкі часи, — ці бідняки опинились у найгірших умовах, ніж інші.

...Іншою причиною... (і причому більш важливою) у розвитку «радянського бандитизму» є зловживання окремих представників сільських і районних властей... на місцях, коли часто, зводячи особисті рахунки, незаконно переслідують селянина-бідняка і стягують з нього незаконні податки... Зарєстровано випадки, коли міліція стягувала на базарах, крім

встановлених податків, певну суму грошей з возу, причому траплялися випадки, коли за не виплату грошей з селян знімали чоботи.

...Подібні незаконні дії самі селяни називають «радянським бандитизмом»¹¹³.

Популярним гаслом збройних формувань, які відносилися владою до «червоного бандитизму», було: «Геть неп і радбуржуї!» Загін селянина Матюхи — колишнього червоного партизана — розповсюджував, приміром, серед населення відозви такого змісту: «Невже ти не бачиш, що навколо тебе діється? Невже ти не бажаєш чути свого власного стогону?».

«У нещодавно ліквідованій банді Матюхи, — стурбовано зазначалося в одному з партійних документів, — брали участь члени партії — комуністи... Участь виявлялася у відведенні (повстанцям) приміщень, забезпеченні їх набоями. У листі ватажок банди... мотивував свою участь у бандах знущанням радянської влади на місцях... Під час операції бандою Матюхи було вбито двох відповідальних працівників — секретаря Ковалевського райкому т. Деря і уповноваженого ГПУ т. Живодера... Банда мала зв'язок з петлюрівською організацією, що діє в Зінківському повіті. Слід зауважити, що вся банда складається з бідняків...»¹¹⁴.

Отаман намагався вести власну документацію, навіть виготовив печатку з надписом «Окружний військовий революційний комітет на Полтавщині»¹¹⁵.

Інший подібний загін під командою Линника на 50% складався з колишніх членів КП(б)У, які повстали «проти НЕПу, куркуля і місцевої експлуатації». А донецькі повстанські загони Герасимова, Головіна, Митрохіна, Свистунова, Воробйова склалися з місцевих безробітних¹¹⁶.

28 січня 1924 р. Ф. Дзержинський звернувся до політбюро ЦК РКП(б) з листом, в якому визнав посилення політичного і карного «бандитизму» і запропонував доручити ведення боротьби з опозицією органам ОГПУ, надавши їм право позасудового вирішення справ за обвинуваченням у «бандитизмі» не лише осіб, захоплених зі зброєю в руках, але взагалі всіх «тих, хто брав участь у банднападах»¹¹⁷.

9 травня того ж року ЦВК СРСР доручив оперативне керівництво міліцією органам ГПУ через окружні військові наради¹¹⁸. Створювалися спеціальні ударні групи для боротьби з повстанством, надавалися додаткові засоби для проведення цілеспрямованих військових операцій¹¹⁹. Головою Військової ради при Постійній нараді було призначено голову ГПУ УСРР В. Балицького.

Статистика органів держбезпеки дає такі дані про боротьбу влади з повстанством в Україні за 1924 р.: зареєстровано 401 напад на промислові об'єкти й установи і 70 нападів на транспортні комунікації; 418 повстанців під час бойових дій загинули, 134 були поранені. Органи ГПУ знищили 178 повстанських угруповань, вилучили 4802 одиниці зброї,

вбили та заарештували 150 повстанських командирів, 3149 рядових учасників опору¹²⁰. Було полонено й розстріляно відомого отамана Хмару, розгромлено формування з колись інтернованих у Польщі петлюрівців.

У жовтні 1924 р. ГПУ зафіксувало в Україні 18 збройних загонів (загальною чисельністю у 130 бійців), 5 з цих загонів визначались як політично-кримінальні¹²¹.

У 1925 р. органи держбезпеки намагалися знищити загони отаманів Трейка (сфера дії якого поширювалася на Білоцерківський, Бердичівський та Уманський округи), Следзієвського (Білоцерківський окр.), Сапона (Конотопський окр.), Романька (Роменський окр.), Коваленка і Садового (Черкаський окр.), Київця (Коростенський окр.) тощо. Проте співробітники ГПУ визнавали, що рівень кримінального «бандитизму» не знижувався, хоча органи держбезпеки заарештовували по 500–600 чоловік щомісяця¹²².

Нерідко співробітники ГПУ, намагаючись повністю ліквідувати будь-які протидержавні рухи, застосовували протизаконні засоби впливу на громадян. Так, під час розгляду прокуратурою діяльності одного зі спецзагонів ГПУ на Чернігівщині виявилось, що представники ГПУ під час допитів застосовували тілесні побої, моральні знущання, вбивства «під час втечі». Співробітники ГПУ станції Кобеляки, допитуючи заарештованих, «обгортали (їм) пальці ніг ватою чи папером, обливали й підпалювали, били шомполами по п'ятах, вістрям долоні руки били по шиї, поки не починали хрустіти шийні хребці». Прокуратура констатувала, що селяни настільки звикли до постійних знущань над ними, що вже самі виправдовували ці «тортури іспанської інквізиції» і лише у випадках вбивств просили, аби їм «казали, за що вбили» того чи іншого їхнього односельця¹²³.

І все ж таки ГПУ й надалі відстоювало думку, що «бандитизм» можна викоренити тільки посиленням репресій проти селянства. Певні проблеми викликали питання дострокового звільнення осіб, обвинувачених владою в участі у повстанському русі, та неможливості адміністративної висилки осіб через відсутність в Україні місць, куди б «без ризику можна вислати подібних людей». Ставилося також питання про передачу справ про участь у «бандитських угрупованнях» на розгляд надзвичайних сесій окружних судів¹²⁴.

Зазначимо, що у 1925 р. дійсно йшлося більш про кримінальні злочини. Селянство поступово відмовлялося від політичного протистояння властям. У березні 1926 р. ГПУ УСРР, розглядаючи ситуацію в українському селі, дійшло однозначного висновку: «Політичного бандитизму в буквальному значенні цього слова на Україні нема»¹²⁵.

У лютому 1926 р. у листі до ОГПУ голова ГПУ УСРР В.Балицький зазначив: «Стан бідності на Україні — своєрідний. До середини (1925) року на Україні існували організації бідноти, які мали деякі адміністративні права і цілий ряд привілеїв. Різка зміна політики (держави) щодо

цих організацій... бідноту дезорганізувала, а у багатьох місцях відштовхувала від Радвлади... Які елементи живлять бандитизм на Україні? Це, головним чином, декласовані елементи, що виділилися із загальної маси сільської бідноти, чий господарства виявилися зруйнованими внаслідок імперіалістичної й громадянської воєн, внаслідок змін на селі взагалі і масового безробіття в місті»¹²⁶.

На цей час основними засобами боротьби з повстанством стали вже не військові операції, а агентурна робота і використання так званих ударних груп органів держбезпеки. Саме в такий спосіб були винищені збройні загони Чорнієвського в Кам'янецькому окрузі, Дубили в Кременчуцькому, Тітова і Коваля в Могилівському, Сороки і Бабича в Подільському окрузі.

Основні свої зусилля ГПУ зосередило на карній злочинності. Саме кримінальними вважалися групи Ващенка і Рубльова-Чернова в Глухівському окрузі, Рудого у Бердичівському. В цілому по Україні щомісяця відбувалося від 400 до 500 збройних пограбувань, 600–800 викрадень коней, дві-три тисячі крадіжок, 200–250 вбивств¹²⁷.

У протоколі засідання Військової ради при Постійній нараді при РНК УСРР від 24 січня 1927 р. повідомлялося, що за подібні злочини до концтаборів було відправлено 72 особи та виселено «адміністративним порядком» 82 особи¹²⁸.

Аналізуючи соціальну базу «бандитизму», керівництво ГПУ зробило висновок, що основна маса бандитів — бідні селяни, яких штовхала на злочини і протистояння з державою матеріальна скрута. Другу частину складали звичайні рецидивісти, що обрали бандитизм способом свого життя. Третю частину складала сільська молодь, «деморалізована махновщиною і григор'євщиною».

Органи держбезпеки, пам'ятаючи, як чуйно і гостро реагувало селянство на всі зміни внутрішньої політики режиму, уважно спостерігали за процесами, які відбувалися в українському селі, і негайно клали край будь-яким намаганням організувати опір чи вплив на селян з боку опозиційних політичних сил. Приміром, у доповіді ГПУ УСРР за березень 1926 р. зазначалося, що «реакційний елемент ставить собі певні завдання по використанню «міцного господарства». Інтелігенція намагається створювати «селянські союзи», орієнтація яких явно антирадянська».

Названі союзи висували вимоги щодо відміни податків з підприємств, які обслуговують селянські господарства, безкоштовного землеустрою, скликання безпартійної республіканської конференції селян. Перед ГПУ ставилися завдання виявляти організаторів цих союзів і «обережно компрометувати (їх) в очах селян»¹²⁹.

Органи держбезпеки повинні були протидіяти намаганням «ідейного керівництва над куркульським елементом» з боку махновців, петлюрівців,

есерів, духовенства УАПЦ тощо. В зародку придушувалися прояви анти-радянської агітації, дискредитації членів партії, гуртування «своїх людей», використання виборів до рад в інтересах більш заможних селян.

До 1927 р. основою сільського господарства України залишалися індивідуальні селянські господарства. Держава спрямувала розвиток соціально-економічних процесів на селі через організацію кооперації, шляхом проведення цілеспрямованої податкової та кредитної політики, технічної допомоги тощо. Але з прийняттям компартією курсу на індустріалізацію країни поставало питання й про визначення подальшого напрямку розвитку сільського господарства. Держава дивилася на село як на невичерпний колодязь ресурсів, які мали забезпечити успіх індустріалізації.

30 грудня 1926 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва», яка стала певним імпульсом для розгортання колективізаторського руху¹³⁰. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12042 на початок жовтня 1928 р.¹³¹

Ці процеси супроводжувалися свідомим тиском на заможні селянські господарства. «Куркулям» збільшили сільськогосподарський податок, припинили продавати їм техніку і, нарешті, позбавили їх виборчих прав¹³². У 1926 р. до Кримінального Кодексу УСРР внесли ст. 127, згідно з якою передбачалося позбавлення волі громадян через суд на строк до 3-х років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних, на думку властей, «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску їх на ринок». ВУЦВК прийняв аналогічну ст. 127 Кримінального Кодексу УСРР.

У 1927 р. темпи зростання фінансових витрат могли не позначитися на економічній кон'юнктурі. У країні розпочалася «криза непу». Резолюції XV з'їзду ВКП(б), який працював у грудні 1927 р., мабуть останній раз передбачали можливість розвитку усіх форм кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кустарно-промислової. Зазначалося, що перехід до колективного господарювання повинен відбуватися «тільки за згодою на це з боку трудящих селян»¹³³.

Але хлібозаготівельна криза, що розпочалась взимку 1927–1928 рр., перекреслила ці рішення партійного з'їзду. Селяни не погодились на зниження цін на сільськогосподарську продукцію і відмовились продавати державі хліб. У відповідь власті наважились на хлібозаготівлю, здійснювану силовими методами. Для проведення заготівлі мобілізувалися партпрацівники. Виїхавши в січні 1928 р. до Сибіру, Й. Сталін у своїх виступах пропонував таку програму дій: вимагати від «куркулів» негайної здачі всіх «надлишків» хліба за державними цінами, а у випадках відмови — вживати надзвичайні заходи і реквізувати ці «надлишки»; протягом найближчих трьох-чотирьох років здійснити часткову колективізацію сільського господарства¹³⁴. Все це дуже нагадувало методи «воєнного комунізму».

В цій же програмі «надлишками» визначався той хліб, що належав «куркулям». Хоча офіційна статистика й повідомляла, що в 1926–1927 рр. середняки та бідняки мали у своєму розпорядженні 74% товарного хліба, заможні селяни — 20%, а радгоспи та колгоспи — всього 6%, «куркуля» все ж таки оголосили винними у хлібозаготівельній кризі¹³⁵. Влада дуже скоро вдалася до заходів надзвичайного характеру: здійснювалися масові обшуки, селян позбавляли можливості одержувати товари в кооперативних товариствах, виключали із складу пайовиків тощо¹³⁶.

Статтю 127 Кримінального кодексу УСРР застосовували щодо утримувачів та приховувачів хліба, тих, хто скуповував та продавав зернопродукти за підвищеними цінами і т.д.

Так, в Ізюмському окрузі протягом 1928 р. народними судами було притягнуто до відповідальності 68 осіб, з них — 29 заможних селян, 25 середняків і 5 бідняків¹³⁷. Лишки, виявлені у кожного з підсудних, не перебільшували 500 пудів, але траплялися випадки засудження за невивпуск на ринок зерно-хліба і в кількості від 80 пудів. Частіше використовувалося умовне засудження (37,7% випадків) і позбавлення волі від одного до трьох місяців (36,6%). Далі йшли: позбавлення волі строком на півроку (11,48%), штраф (6,56%), громадський суд і попередження (4,99%) і позбавлення волі строком на рік (3,28%). Вживалися й такі заходи як повна або часткова конфіскація лишків зерно-продуктів, конфіскація частини майна на суму від двох до тисячі карбованців тощо¹³⁸.

У Лубенському окрузі, наприклад, у 1928 р. народними судами за ст. 127 КК УСРР було засуджено 116 чоловік, з них заможних селян — 50, крамарів — 32, середняків — 31, бідняків — 3. Через те, що до категорії «куркулів» часто включалися фактичні середняки, можна погодитись з висновком І.Рибалки, що серед засуджених з конфіскацією майна було не менше половини середняків та бідняків¹³⁹. Подібна картина спостерігалася і в інших округах України.

З початку 1928 р. із вживанням надзвичайних заходів фактично відновлюється продрозкладка, адміністративне свавілля, пряме насильство над селянами. Звичайно, це викликало у відповідь незадоволення і протидію селянства. Мали місце підпалювання колгоспних будівель і складів, вбивства комуністів та державних службовців, знищення їхніх хат і господарств. За офіційними даними, протягом першої половини 1928 р. подібних терактів по Україні було зареєстровано 117, а з жовтня 1928 р. по серпень 1929 р. — 848¹⁴⁰.

За допомогою брутального тиску на селян у січні-лютому 1928 р. в Україні заготовили 70 млн пудів хліба. Хлібозаготівельну кризу було подолано. Але селяни більш не довіряли ні компартії, ні радянській владі взагалі. Фактично розпочалась нова війна між державою і українським селянством. Якщо в 1927 р. Секретним відділом ГПУ було заарештовано лише 13 осіб

за належність до так званих куркульських груп, то вже за перший квартал 1928 р. арештували 270 селян. Тільки в середині січня як спекулянтів і куркулів органи держбезпеки заарештували 200 чоловік¹⁴¹.

Наприкінці 1927 р. протести селян набули рис стихійних виступів. У зведеннях ГПУ відмічалися такі факти: «...Куркулі села Благодословенна Криворізького округу організували в день десятиріччя Жовтневої революції весілля. П'яна юрба куркулів під спів «Ітернаціоналу» ходила з весіллям по селу, притягуючи до себе селян і насміхаючись, обсвистували учнів і комсомольців, які проходили повз них. Завдяки цьому задуму з весіллям свято Жовтневої революції у селі було зірвано»¹⁴².

В селі Григоріївка Конотопського району в листопаді 1927 р. на селянському сході Федір Забігайло звернувся до присутніх з промовою, мовляв, до 10-ї річниці немає жодних досягнень, партія не прислуховується до голосу селян. Цей виступ викликав схвалення селян, частина яких висловила незадоволення на адресу радянської влади. У заарештованих незабаром Ф. Забігайла і В. Мацияли було знайдено проект плану дій, статтю до газети «Радянське село» із засудженням політики компартії¹⁴³.

Іноді протести селян знаходили вияв у промонархістських чи антисемітських акціях. Наприклад, у селі Затишшя Одеського району одні селяни проголошували тости «за монархію», інші закликали до єврейського погрому. Зведення ГПУ фіксувало, що «член цієї групи відкрито звернувся до одного єврея: «Дай я тобі дам у морду в рахунок першого погрому: потім менш перепаде»¹⁴⁴.

На початку 1928 р. дії селян набули певної масштабності і цілеспрямованості. В селі Степашівка Березовського району Одеського округу після оголошення постанови Раднаркому про самооподаткування група заможних селян на чолі з Івченком і Лукашком пояснювала односельцям, що радянська влада насправді хоче «обібрати бідняків». Їм вдалося переконати селян проголосувати проти самооподаткування. ГПУ заарештувало у цій справі 9 осіб¹⁴⁵.

В селі Томашівка Білоцерківського округу були взяті під варту семеро селян (Фесенко, Новохатний та ін.), які на зборах, присвячених питанню самооподаткування, вигукували: «Радвлада грабує селян. Дайте кулемети і ми покажемо, як драти з селян шкуру. Це не влада, а банда. Досить грабувати». Подібні вигуки, наелектризувавши натовп, 17 січня ледве не призвели до побиття особи, яка проводила збори¹⁴⁶.

У травні 1928 р. В. Балицький зробив доповідь на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. В резолюції, яку було розіслано у всі окружні парткоми, від ГПУ вимагалось посилити «роботу з антирадянськими елементами на селі, які активно виступають..., застосовуючи проти них заходи репресії». Наказувалось також терміново вжити заходів «щодо посилення роботи й апарату спостереження ГПУ на селі, забезпечення

достатньої гнучкості його стосовно своєчасної інформації про всі настрої та наявну антирадянську діяльність на селі»¹⁴⁷.

Інформації надходило достатньо. Контррозвідувальний відділ повідомляв, що 8–9 травня у селі Іванівка Дніпропетровського округу на загальному сході зібралося близько 700 селян, обурених хлібозаготівлями. Вони вигукували представникам райвиконкому: «Досить нас грабувати», «Прийдете хліб забирати — вилами очі повиколоємо», а потім натовп жінок (близько 60 осіб) оточив службовців і не відпускав, вимагаючи від них письмових зобов'язань припинити вилучення хліба. ГПУ здійснила багаточисельні арешти¹⁴⁸.

У червні 1928 р. В.Балицький повідомив Л.Кагановича про спробу спільного виступу проти радянської влади миколаївських селян і робітників, обурених дефіцитом хліба. ГПУ, звичайно, вжило відповідних заходів, заарештувавши кількох чоловік¹⁴⁹.

Зауважимо, що на червневому пленумі ЦК КП(б)У розмірковували, до чого ж призведе у найближчому майбутньому оцей стихійний опір селянства владі. З трибуни пленуму лунали й тверезі промови, мовляв, «останнім часом ми хліб не купуємо, а забираємо», заклики припинити застосування надзвичайних заходів¹⁵⁰.

Та в Москві думали інакше. Охарактеризувавши на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) хлібозаготівельну кризу 1927–1928 рр. як «перший в умовах непу серйозний виступ капіталістичних елементів села проти радянської політики», Сталін, користуючись традиційною революційною фразеологією, наставляв на подальшому «загостренні класової боротьби» і обґрунтував необхідність «належної відсічі антирадянським силам»¹⁵¹.

У контексті загальної політики компартії місцевими властями було розроблено цілу систему методів такої «відсічі». Зокрема, передбачалося: «а) позбавлення куркулів та їх сімей виборчих прав, не допускаючи їх до участі в роботі Рад, громадських організацій, кооперативних організацій та загальних зборів виборців...; б) виявлення всіх джерел прибутковості, що їх мають куркульські господарства, та оподаткування їх в експертному порядку, жорстока класова лінія у справі вирішення скарг, що подають куркульські господарства про знищення їхнього податку. Своєчасне стягнення податку та вживання примусово-репресивних заходів до неплательників податку; в) виявлення приховування земельних лишків у куркулів та передача таких до земельного фонду; г) виявлення орендної землі, яку орендують кулацькі господарства, та оподаткування її за рахунок господарств куркулів і боротьба з кабальною орендою; д) складання трудумов для батраків, що працюють в куркульських господарствах, боротьба з кабальними умовами та з порушенням трудумов; є) позбавлення прав куркульських господарств на одержання ними с(ільсько)-г(осподарського) кредиту та допомоги під час посівних кампаній; ж) позбавлення прав на одержання кредиту

за землеустрійні роботи, вживання примусових заходів для стягнення коштів за землеустрій та заборона утворення хутірської й відрубної форм господарювання; з) під час вирішення справ по земельних суперечках як сільради, так і судземкомісії дотримуються жорстко-класової лінії, внаслідок чого справи... вирішуються позитивно для бідноти; і) проведення самооподаткування лягає на заможні кола населення, в той час, коли біднота зовсім звільняється...; к) позбавлення куркульських господарств прав вступати до кооперативних організацій, сільськогосподарських об'єднань (колективи, артілі тощо) та одержання ними в кредит складних с.г. машин; л) накладання адмінпорядком штрафів на куркульські господарства в максимальному розмірі за порушення ними обов'язкових постанов; м) позбавлення куркульських господарств лісоматеріалу на пільгових умовах та випасу худоби у державних лісах; н) оподаткування всіх об'єктів прибутковості заможних господарств...; о) під час реалізації держпозик останні розповсюджуються, головним чином, серед заможної групи господарств»¹⁵².

«Наступ на куркуля» супроводжувався примусовим виселенням, розправою над жіночими страйками-волинками, закриттям млинів, антирелігійною пропагандою. Осіб, які виявляли незадоволення, притягували до карної відповідальності. Так, у грудні 1928 р. заарештували 45-річного жителя колонії Розенталь Е.Ляутеншлегера. Йому інкримінували, зокрема, те, що під час кампанії по самооподаткуванню він заявив: «Якщо ми прийнемо самооподаткування, то змушені будемо продавати хліб і голодувати». За його ініціативою селяни тоді прийняли рішення звернутися до окружного центру із проханням знизити їм податок.

Ще одного разу, під час перевиборів сільради, Ляутеншлегер виступив проти запропонованого владою списку незаможників, а в ході хлібозаготівельної кампанії після доповіді представника райвиконкому сказав: «Хліб потрібно продавати хто куди бажає, а не так, як каже нам влада, тому що, коли нас обкладали податком, не питали, кому скільки покласти, а тому не треба здавати хліб кооперації».

Колоніст відмовився також підписатися на позику для індустріалізації і вимагав організувати в колонії національну сільраду. До обвинувального висновку слідчі включили і такий вислів Ляутеншлегера: «Влада довго існувати не може, бо вона не рахується ні з чим і придушує селян непосильними податками, доки не пограбує їх...». Особлива нарада при ОГПУ СРСР вислала «злочинця» до Казахстану¹⁵³.

Уроджений колонії Петрівка Я.Гейн колись мав 90 десятин власної землі, ще 250 орендував, мав парову машину, наймав 15 батраків. У 1923 р. його засудили до 8 років ув'язнення за участь у «повстансько-петлюрівській організації». Звільнившись по амністії, Гейн недовго залишався на волі. У 1928 р. йому знову інкримінували «антирадянську агітацію проти

здійснюваних радвладою заходів і кампаній, висловлювання проти податкової політики».

Після декількох місяців ув'язнення Гейна слідчі визнали, що зібраних матеріалів для його засудження все одно не вистачає. Однак висновку про те, що в'язень, як «соціально-чужий елемент, користується авторитетом серед заможних верств селян і його антирадянська агітація вельми негативно впливає на настрої селянства», цілком вистачило для засудження Гейна колегією ОГПУ СРСР до 5 років концтаборів¹⁵⁴.

Тоді ж органи ГПУ відвідували про ліквідацію «контрреволюційного угруповання» на чолі зі Штібером. «Штібер постійно проводив контрреволюційну агітацію на селі, — зазначалося у формулюванні звинувачення. — Завдяки його діяльності у 1927 р. було зірвано кампанію по самооподаткуванню. У 1928 р. намагався зірвати хлібозаготівельну кампанію. Особисто жодного фунта хліба не здав у кооперацію»¹⁵⁵.

За першу половину 1928 р. тільки Секретний відділ ГПУ УСРР заарештував 373 селянина, обвинувачених у створенні антидержавних селянських груп¹⁵⁶. У звітах ГПУ з'явився навіть спеціальний розділ «Сільська контрреволюція», де містилася інформація про арешти, наприклад, «куркульсько-есерівського угруповання» в Миколаївському окрузі, антирадянських груп в селах Пашівка Конотопського округу та Бурове й Томашівка Білоцерківського округу і т.і.¹⁵⁷

Побоюючись організованих виступів селян, ГПУ намагалося ізолювати в першу чергу авторитетних людей, як, приміром, І.Т.Беляєва, жителя села Новогригорівка Миколаївського округу. У 1909 р. Беляєв був виборним до II-ої Державної думи, зазнав переслідувань з боку царського уряду, працював на миколаївському заводі. У 1927 р. він став ініціатором збору, на якому селяни прийняли рішення відправити досвідченого земляка до Харкова з проханням зняти з них сільгосподаток. До того ж Беляєв був активним прибічником створення селянських союзів¹⁵⁸.

Слід зазначити, що селянство спочатку намагалося протидіяти тиску влади законними засобами, і лише коли зневірилось, стало на шлях відкритої конфронтації.

Наприклад, у селі Киянки Чернігівського округу 17 господарств організували ТОЗ. До відведеної колективу землі увійшла частина земель заможних селян, яким замість того дали ділянки в інших місцях. Особи, чий інтерес при цьому постраждав, на зборах вирішили оскаржити таке рішення, а якщо з цього нічого не вийде, палити і вбивати членів ТОЗу.

Колишній власник цегельного заводу О.П.Мехед запропонував постраждалим написати листа на ім'я прокурора. Під заявою підписалися 90 чоловік. У відповідь 20 жовтня 1928 р. Чернігівський відділ ГПУ заарештував членів цієї «куркульської групи».

У селі Ласки Коростенського округу, зневірившись у відновленні справедливості після державно-радянського землеустрою, група селян на чолі з Семенчуком і Макаρχуком здійснила напад на канцелярію землеустрійної комісії з метою знищення документів¹⁵⁹.

Проти властей виступали не тільки заможні селяни. Коли, наприклад, у селах Жеревці і Червона Волока відводили землю для колгоспу і проігнорували при цьому інтереси бідноти, обурені селяни — одноосібники, переважно жінки, вийшли у поле і розігнали колгоспників. Згодом було заарештовано 14 селян, в основному бідняків, а також їх депутата, який від імені 69 селян їздив із скаргою до Харкова¹⁶⁰.

Безпорадність селян штовхала їх на пошуки інших форм опору. Вистачало щонайменшого приводу, аж до самозванства, щоб згуртувати і організувати незадоволених. Досить характерним є такий випадок. У жовтні 1928 р. Уманський окружний відділ ГПУ одержав повідомлення про те, що на хуторі якогось Івана Закревського переховується людина, яка видає себе за незаконно народженого сина імператора Миколи II — «царя Михайла».

Для арешту самозванця виїхала спецгрупа ГПУ. Протягом 15 годин «цар» відстрілювався від неї з двох обрізів та карабіна і водночас намагався зробити підкоп. Коли дула зброї розпеклися і вона вийшла з ладу, «Михайло» спробував отруїтися морфієм. При обшуку в хаті співробітники ГПУ знайшли списки осіб, які надавали «цареві» матеріальну підтримку, та виявили підземний склад зброї, медикаментів, продовольства.

Заарештований виявився сектантом — мальованцем Микитою Тимофійовичем Жмурчуком. З 1917 р. він, як лікар, лікував селян, а у 1922 р., користуючись схожістю з Миколою II, оголосив себе сином царя. У Харкові Жмурчук зробив фотомонтаж знімків, на яких він був з членами царської родини, і демонстрував їх селянам. Розпочавши своє самозванство на Катеринославщині, згодом він перейшов на територію Уманського округу.

«Михайло» користувався певною популярністю у селян. Сам він на слідстві показав, що «куркулі» возили його по селах, де «царя» радісно вітали, цілували йому руки, зробили для нього золоту корону, пошили шовкову мантію, грошей зібрали стільки, що він не міг їх порахувати. Жмурчук обіцяв підняти проти рад повстання і сісти на престол, що притягувало до нього селян, які сотнями приходили подивитись на царя і віддати останні кошти на боротьбу з режимом. Отже, в ГПУ вирішили: «З огляду на те, що у справі проходить велика кількість селян, ми пропонуємо притягувати до слідства лише куркулів, мальованців, та осіб, які були скомпрометовані у минулому»¹⁶¹.

У 1927 р. Жмурчука заарештували, але йому пощастило втекти, і наступного року, користуючись зростанням селянського незадоволення, він знову активно пропагував ідею повстання. Селяни організовувалися по

селах у групи, збирали продовольство. У цій справі ГПУ заарештувало понад 30 осіб¹⁶².

Однією з форм протесту німецьких селян-колоністів проти політики влади був масовий еміграційний рух. Радянське керівництво, усвідомлюючи негативні економічні наслідки виїзду за кордон хазяйновитих німців, вживало заходів, спрямованих на обмеження еміграції.

З кінця 1926 р. було заборонено діяльність організацій, які надавали допомогу бажаючим виїхати з країни. 9 грудня того ж року ЦВК і РНК СРСР секретним циркуляром прийняли рішення відмовляти у пільгах при оформленні виїзних документів певним категоріям громадян. У лютому 1927 р. за пропозицією Наркомзема урядом було віддано розпорядження «про проведення твердої лінії у розумінні максимального скорочення» еміграції менонітів, які мали «найбільш культурні господарства на території Радянського Союзу»¹⁶³.

У 1928 р. влада перейшла до прямих репресій щодо ініціаторів виїзду. Німців, котрі відвідували з цією метою іноземні консульства, закликали інших залишити СРСР з причини неможливих умов життя, засуджували як «антирадянський елемент».

ЦК КП(б)У, визначаючи специфіку «наступу на куркуля» у німецьких колоніях, звертав увагу на зростання протидії цій політиці з боку німецького населення, що пояснювалося наявністю національних і релігійних особливостей, «засміченням радянського, кооперативного апарату, кадрів сільської інтелігенції класово-ворожими елементами з числа колишніх поміщиків, клерикалів»¹⁶⁴.

У грудні 1928 р. за директивою ЦВК СРСР, організаційний відділ ВУЦВК надіслав окружним виконкомом розпорядження під назвою «Програма практики вивчення наступу на куркуля за час від XV партз'їзду». В ній пропонувалося детально проаналізувати практичну роботу місцевих органів влади щодо заможного селянства з таких питань: хлібозаготівля, селянська позика, самообкладання, посівна кампанія, землеустрій, економічні та політичні наслідки «наступу на куркуля»¹⁶⁵.

А наслідки були очевидні. Нормальний природний процес зростання і зміцнення селянських господарств після 1927 р. припинився. У зимові місяці 1928–1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася, причому в більш гострих формах. Недорід у поєднанні з хлібозаготівлями призвели до погіршення продовольчої ситуації в сільських районах України¹⁶⁶.

Однак наступ влади на селянство тривав, відповідно зростав і опір. Підсумовуючи результати своєї діяльності на початок 1929 р., Київський окружний відділ ГПУ відмічав різке загострення класової боротьби в сільській місцевості. З серпня 1928 р. по січень 1929 р. було зареєстровано 97 терористичних актів, 89 випадків відкритих виступів селянства округу проти влади.

За перші три місяці 1929 р. ГПУ УСРР зареєструвало 144 селянських виступи, у квітні — липні ще 329 випадків підпалів, побиття, вбивств комуністів та активістів, у серпні — 116 виступів, у вересні — 195, жовтні — 336. Опір селян, на думку співробітників ГПУ, набрав організованого характеру¹⁶⁷.

І це не дивлячись на те, що перед цим, в останні місяці 1928 р., ГПУ завдало удару по «контрреволюційному елементу на селі». На Київщині, приміром, наприкінці року за участь або причетність до терористичних актів було заарештовано 149 чоловік, за контрреволюційну агітацію — 116, за зрив хлібозаготівель — 79. Від загальної кількості заарештованих за терор і контрреволюційну агітацію на грудень 1928 р. припадає 146 чоловік. Переважну більшість репресованих складали представники заможних верств села.

Із сільських державних установ «вичистили» 285 осіб, а для чистки сільської кооперації зібрали матеріали на 120 чоловік. Із складу сільських виборчих комітетів виключили 138 неблагонадійних. ГПУ передало до відповідних інстанцій списки на 4618 осіб, присутність яких у складі сільрад була не бажаною для влади, а також списки на звільнення з роботи 217 «антирадянські настроєних» вчителів. Викликалися до ГПУ і зазнали психологічного тиску 150 селян — бідняків та середняків. Як нелояльних до режиму на облік ГПУ було поставлено 1290 громадян¹⁶⁸.

За цими списками було проведено низку операцій, в наслідок чого було «ліквідовано» 34 «контрреволюційних угруповання». Справи на заарештованих передавалися на розгляд особливої наради, де проти них висувалися стандартні обвинувачення: «Закликали селян не сплачувати податки, не здавати хліб в кооперацію; зривали кампанії хлібозаготівель, землевпорядкування; розповсюджували провокаційні чутки про неминучу війну і скору загибель радянської влади; під час виборчої кампанії 1927 р. вели агітацію проти комуністів, намагання провести своїх людей у сільради; погрожували розправами над місцевими партійними і радянськими працівниками; обговорювали методи збройної боротьби з радянською владою»¹⁶⁹.

У 1928 р. Секретний відділ ГПУ УСРР за належність до так званої сільської контрреволюції репресував 492 особи. Того ж року було засуджено понад 30 тис. «куркулів», а їхнє майно повністю або частково конфісковане і розпродане¹⁷⁰. За першу половину 1929 р. були заарештовані ще 134 «сільські контрреволюціонери», а Київський відділ ГПУ відзвітував про притягнення до кримінальної відповідальності 331 хлібороба.

Серед «викритих» фігурувало «куркульсько-есерівське угруповання» в Глухівському окрузі. Там мешканці села Хотіївка Н.І.Шаповал, Л.П.Лахметко, В.С.Мізерний та П.Ю.Лозовський під час перевиборів до сільради розгорнули агітацію під гаслом «Нова сільрада — без комуністів». У селі Іщербівці Кам'янець-Подільського округу колишні чле-

ни «Союзу хліборобів-власників» (існував у 1918 р.) І.М.Лобатюк, Л.К.Лобовик, Д.Мельничук та ін. скликали селян на збори і агітували проти нового землеустрою.

За аналогічні «злочини» до в'язниці ГПУ потрапили «хлібороби-власники» хуторів Новогригорівський і Новоуспенівський, села Кочережки Дніпропетровського округу С.Ф.Колodka, В.В.Шаповал, Ф.Ф.Грунський, Т.Л.Безкоровий, Г.С.Герасименко та ін.¹⁷¹ За «систематичну антирадянську кампанію, спрямовану на зрив заходів радвлади», Особлива нарада засудила до у'язнення жителів с.Бурамка Шевченківського округу М.Д.Савченка, К.П.Щербіну, Т.Д.Гармаша, І.С.Панченка. А надзвичайна сесія Прилуцького окружного суду винесла подібні вироки селянам с. Сокиринці І.П.Вовненко, І.І.Біленкові, І.Т.Боченкові та ін.¹⁷²

Отже, репресії продовжувалися, хоча «ворогів» майже не залишилося, оскільки, за даними ЦСУ УСРР, у 1927 р. так звані куркульські господарства становили 204,5 тис. одиниць або 4% всіх селянських господарств в Україні, а у 1929 р. — лише 73 тис. або 1,44%¹⁷³.

З літа 1929 р. було введено обов'язкові планові завдання хлібоздачі за розкладкою по кожному селу, а згодом — сомообкладання на сільських сходах по кожному господарству, яке виробляло господарську продукцію. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 3 липня 1929 р. «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» узаконювала репресивні заходи щодо «куркульсько-спекулянтських елементів» у вигляді адміністративних штрафів, розпродажу майна, порушування кримінальних справ тощо¹⁷⁴.

Надзвичайні заходи ставали дедалі жорстокішими і набували більшого розмаху. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 5 липня 1929 р. було ухвалено «скласти списки на куркульсько-поміщицькі господарства, що активно виступали проти наших заходів в царині хлібозаготівель, на вислання за межі України». Того ж року, за повідомленням ГПУ УСРР, з 8139 заарештованих «куркулів» було запроторено до концтаборів та вислано 11034 особи¹⁷⁵. За іншими даними протягом весни-осені 1929 р. лише в 22 округах України були обвинувачені у саботажі хлібозаготівель і віддані під суд 33 тис. селян¹⁷⁶.

У зв'язку з труднощами, які виникли у ході проведення хлібозаготівельних кампаній, керівництво країни вирішило, що найприйнятнішим засобом розв'язання хлібної проблеми має стати масове створення колгоспів і радгоспів, через які держава могла б без перешкод забирати хліб у селян. Отже, у листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) затвердив курс на масову колективізацію сільського господарства. Партійне керівництво різко змінювало внутрішню політику держави. Принципи непу були відкинуті, з селянами почали розмовляти суто адміністративними, силовими методами. Настала доба «великого перелому» в житті українського села.

Таким чином, у 20-ті роки у взаєминах радянської держави з українським селянством можна виділити принаймні три окремі етапи.

У період переходу країни до нової економічної політики (1921–1923 рр.) селяни вели запеклу боротьбу з владою, захищаючи власні господарські інтереси. Селянство не відразу відчувало переваги непу. Цьому заважали як стихійні лиха (посуха, неврожай), так і намагання більшовиків закріпитися в українському селі і керувати ним на власний розсуд. Опір селян грабіжницькій продовольчій та ін. політиці більшовиків дістав далеко від суті явища назву «політичний бандитизм». На території України діяли десятки збройних повстанських формувань, які мали найрізноманітнішу політичну орієнтацію. У боротьбі з ними держава об'єднала сили регулярної армії, спеціальних військ, надзвичайних органів, міліції, державного і партійного апарату в єдину систему так званих воєнних або постійних нарад. Використовувалися такі репресивно-каральні методи «боротьби з бандитизмом» як заручництво, інститути десятихатників і відповідачів, введення військового стану, масові обшуки, арешти, заслання, ув'язнення в тюрмах і концтаборах, розстріли.

Не зважаючи на те, що більшовики залишилися при владі, селянський опір призвів до того, що в 1921–1923 рр. 92% земельного фонду України залишалися в індивідуальному володінні. Це було безсумнівним успіхом повстанства. Відбудові продуктивних сил села сприяв декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня 1923 р. про запровадження єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі¹⁷⁷. Поступово широкого розвитку набули спеціальні види сільськогосподарської кооперації. Найважливішим показником успішної відбудови селянством сільського господарства було значне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції¹⁷⁸.

Певна економічна стабілізація стала причиною того, що з 1923–1924 рр. селянський рух опору помітно вщухає. Селяни погодились на співіснування і співробітництво з новою владою. Політичні антирадянські виступи на селі дедалі рідшали, не маючи масової підтримки. Поразкою закінчилися й спроби ініціювати повстанський рух з-за кордону. Основну боротьбу із залишками повстанства вели спеціальні підрозділи ГПУ, основним завданням якого було спостереження за настроями селянства, своєчасне попередження незадоволення тощо.

Подібні стосунки між селянством і владою тривали, втім, лише до 1927 р. Ставка комуністичного керівництва на проведення індустріалізації за рахунок села призвела до відмови селян за безцінок продавати сільськогосподарську продукцію. Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. стала першою ластівкою подальшої конфронтації селян з державою. Й. Сталін пояснював продовольчу кризу неспроможністю дрібного виробництва забезпечити країну товарним хлібом, антирадянськими виступами «капіталістичних» елементів, «куркульським страйком» і «саботажем» хліборобів.

У період «наступу на куркуля», оголошеного у грудні 1927 р. XV-м з'їздом ВКП(б), ретельно готувався ґрунт для подальшого етапу ліквідації «куркульства» як «ворожого класу». Застосовувалися заходи надзвичайні (вилучення надлишків хліба), економічні (податковий тиск), юридичні (позбавлення громадянських прав), адміністративні (примусове виселення), а також кримінальні: за статтею КК УСРР селян судили за приховування і небажання продавати зерно за державними цінами. Власті закривали місцеві базари, забороняли торгувати хлібом, створювали загороджувальні загони, запроваджували прямий продуктообмін, нав'язували селянам облігації позики за хліб. В адміністративному порядку проводилися безпідставні арешти.

У відповідь селяни знову розпочинають боротьбу за свої права. Вони скорочують посівні площі, приховують продовольство, відкрито виступають проти тиску властей, використовуючи терористичні заходи і намагаючись утворити більш-менш організований збройний опір. Отже, різноманітні форми селянської боротьби проти радянської влади у 1927–1928 рр. були подібні до тих засобів, які вживали селяни-повстанці у 1920–1923 рр. Звичайно, що і влада у цьому протистоянні використовувала вже надбаний у попередні часи карально-репресивний досвід. Така політика конфронтації, розпочата компартією, призвела до того, що в 1928–1929 рр. в Україні зникло 70 тисяч індивідуальних селянських господарств¹⁷⁹.

Таким чином, наприкінці 1929 — на початку 1930 рр. почала втілюватися в життя політика суцільної колективізації, складовою якої було знищення «куркульства», тобто заможного селянства, основного виробника товарного хліба, як «класу». Ці процеси об'єктивно означали згортання непу, остаточний перехід до тоталітарних методів керування селом, що незабаром призвело до відчутної трансформації українського селянства і українського народу в цілому.

Примітки

¹ Див.: Кубанин М. Махновщина. — Л., 1927; Усков Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу. — К., 1950; Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). — М., 1954; Шевчук Г.М. Борьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на півдні в 1920 р. — К., 1956; Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.). Ч. 1. Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. — Л., 1964; Кукушкин Ю.С. Сельские советы и классовая борьба в деревне. — М., 1968; Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. — Х., 1971 та ін.

² Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921 рр.). — К., 1991; Його ж. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы

- // Україна в 1917–1921 гг. Некоторые проблемы истории. Сб. науч. трудов. — К., 1991; Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 2. — К., 1992. — С. 30–35; Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. — К., 1993; Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. — К., 1996 та ін.
- ³ Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. — К., 1992. — С. 204.
- ⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 71.
- ⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3204, оп. 1, спр. 41, арк. 5, 6; Ганжа О.І. «При применении расстрелов бить на психику нетеропливым приготовлением к жеребьевке» // Віче. — 1994. — № 1. — С. 122–123.
- ⁶ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 23.
- ⁷ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО), ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 64.
- ⁸ На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 169–175.
- ⁹ Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ. — М., 1977. — С. 212.
- ¹⁰ Коммунист (Харьков). — 1921. — 7 августа. — № 174.
- ¹¹ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.А. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — К., 1990. — С. 246.
- ¹² К 5-му Всеукраинскому съезду Советов. — Харьков, 1921. — С. 18.
- ¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 138, арк. 152, 153.
- ¹⁴ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі — ЦА ФСБ РФ), ф. 2, оп. 1, спр. 585, арк. 201–204; ЦДАВО України, ф. 3361, оп. 1, спр. 10, арк. 10, 11.
- ¹⁵ Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. — С. 204.
- ¹⁶ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 43. — С. 9.
- ¹⁷ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. — К., 1994. — С. 170.
- ¹⁸ Трифонов І.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа. — Ч. 1. — С. 178.
- ¹⁹ Архирейський Д.В. Український повстанець 1918–1921 рр.: за що та проти чого // 80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне. Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції. 14–16 листопада 1997 року. — Сімферополь, 1997. — С. 61–62.
- ²⁰ Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні. — С. 5.
- ²¹ На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 230.
- ²² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях... — Т. 1. — С. 19.
- ²³ ДАДО, ф. 3377, оп. 1, спр. 5, арк. 7.

- ²⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), спр. 253, арк. 12.
- ²⁵ Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922). — Харків, 1995. — С. 246.
- ²⁶ К 5-му Всеукраїнському съезду Советов. — С. 20.
- ²⁷ Див.: ДА СБУ, спр. 27292, 23181.
- ²⁸ Внутренние войска Советской республики. 1917–1922 гг. Документы и материалы. — М., 1972. — С. 239; В.И. Ленин. Биографическая хроника. — М., 1978. — Т. 9. — С. 535.
- ²⁹ Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. М., 1986. — С. 196; Волковинский В.Н. Из истории боевой деятельности М.В. Фрунзе по ликвидации политического бандитизма на Украине // История СССР. — 1982. — № 2. — С. 126; На защите революции... — С. 198.
- ³⁰ ДАДО, ф. 3374, оп. 1, спр. 7, арк. 218.
- ³¹ На защите революции... — С. 221, 225, 228, 321.
- ³² ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 24, 25; ДАДО, ф. 3371, оп. 1, спр. 1, арк. 170, 171; На защите революции... — С. 201.
- ³³ Самофалов В. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства. — К., 1963. — С. 120.
- ³⁴ ДАДО, ф. 160, оп. 1, спр. 1, арк. 19; ф. 3374, оп. 1, спр. 23, арк. 19.
- ³⁵ ДА СБУ, спр. 253, арк. 9.
- ³⁶ Коммунист (Харьков). — 1921. — 11 февраля.
- ³⁷ ДА СБУ, спр. 253, арк. 38.
- ³⁸ Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції... — С. 89; Яковлева П.В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921–1923 рр. // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1991. — № 8. — С. 42–53.
- ³⁹ На защите революции... — С. 225–227.
- ⁴⁰ Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції... — С. 67, 68.
- ⁴¹ Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921–1941)/УІЖ. — 1991. — № 8. — С. 4.
- ⁴² ДАДО, ф. 3225, оп. 1, спр. 3, арк. 12.
- ⁴³ Соловей Д. Голгофа України. Ч.1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. — Дрогобич, 1993. — С. 174; Голод 1921–1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 5–19.
- ⁴⁴ ДАДО, ф. 3225, оп. 1, спр. 10, арк. 17.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3361, оп. 1, спр. 1, арк. 1–3; ДАДО, ф. 1, оп. 1, спр. 633, арк. 87; спр. 212, арк. 276; ф. 6, оп. 1, спр. 319, арк. 24; ф. 3225, оп. 1, спр. 403, арк. 1–38; ф. 3377, оп. 1, спр. 5, арк. 447, 499.
- ⁴⁶ Там само, ф. 2, оп. 2, спр. 285, арк. 12–23.
- ⁴⁷ Там само, ф. 3204, оп. 2, спр. 4а, арк. 1.
- ⁴⁸ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 42, 96.

- ⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 293, арк. 115–157.
- ⁵⁰ На защите революции... — С. 353.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
- ⁵² Там само, спр. 1, арк. 1.
- ⁵³ Там само, спр. 10, арк. 3; ф. 3361, оп. 1, спр. 1, арк. 160; спр. 16, арк. 161.
- ⁵⁴ ДАДО, ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 62.; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 404, арк. 1; 33 УРСР. — 1921. — № 2. — Ст. 41, 45; СУ УССР. — 1921. — Ч. II. — Ст. 45.
- ⁵⁵ Там само, ф. Р-224, оп. 1, спр. 2, арк. 19; ф. 3225, оп. 1, спр. 2, арк. 9; спр. 19, арк. 4; ф. 3377, оп. 1, спр. 2, арк. 247.
- ⁵⁶ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО), ф. 170, оп. 1, спр. 1, арк. 13; ДАДО, ф. Р-224, оп. 1, спр. 2, арк. 11.
- ⁵⁷ ДАЗО, ф. 1113, оп. 2, спр. 2, арк. 40–44; спр. 3, арк. 44, 51.
- ⁵⁸ Съезды Советов в документах. — М., 1960. — Т. 2. — С. 115.
- ⁵⁹ Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян: Стенограф. звіт. — Харків, 1922. — Ч. 5. — С. 110; Козельський Б.В. Шлях зрадництва і авантюри. — Харків, 1927. — С. 139.
- ⁶⁰ На защите революции... — С. 292.
- ⁶¹ ДАЗО, ф. 1113, оп. 2, спр. 3, арк. 73–80; ДА СБУ, спр. 437, арк. 26.
- ⁶² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 572, 583, 587; ДАЗО, ф. 1113, оп. 2, спр. 7, арк. 206–208.
- ⁶³ ДАЗО, ф. 2, оп. 5, спр. 112, арк. 6.
- ⁶⁴ Отчет о деятельности ВУЧК за 1921 г. // Сборник отчетов ВУЦИК, СНК, наркоматов и центральных учреждений УССР за 1921 г. — Харьков, 1921. — С. 8.
- ⁶⁵ На защите революции... — С. 353.
- ⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 1.
- ⁶⁷ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 166, арк. 16.
- ⁶⁸ ЦА ФСБ РФ, ф. 1, оп. 6, спр. 653, арк. 24.
- ⁶⁹ Там же, арк. 3.
- ⁷⁰ Семененко В.І. Історія Східної України. — С. 303, 310.
- ⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 1–274.
- ⁷² ДА СБУ, спр. 254, арк. 65, 72, 73.
- ⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 1–11; ДАЗО, ф. 1113, оп. 2, спр. 7, арк. 84.
- ⁷⁴ Ченцов В., Архирейський Д. Упокорення селян // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Вип. 2. — К., 1997. — С. 264–266.
- ⁷⁵ ДАДО, ф. 3371, оп. 1, спр. 12, арк. 7.
- ⁷⁶ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... — С. 126.
- ⁷⁷ ДА СБУ, спр. 254, арк. 71.
- ⁷⁸ Там само, арк. 66.
- ⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 84–114.
- ⁸⁰ Там само, спр. 1305, арк. 82.
- ⁸¹ ДА СБУ, спр. 254, арк. 67.

- ⁸² Там само, арк. 68.
- ⁸³ Там само, арк. 69.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Там само, арк. 70.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Там само, арк. 71.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 604, оп. 2, спр. 143, арк. 1–9.
- ⁹¹ ДА СБУ, спр. 254, арк. 75.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само, арк. 72.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само, арк. 92; ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 466, арк. 66.
- ⁹⁶ ДА СБУ, спр. 252, арк. 72.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ... — С. 388.
- ⁹⁹ Отчет о деятельности Рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 10 октября 1923 г. — Х., 1924. — С. 9.
- ¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 6, оп. 2, спр. 143, арк. 56; ф. 62, оп. 2, спр. 143, арк. 4; ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 4, спр. 221, арк. 37; Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. 564, оп. 1, спр. 230, арк. 22–29.
- ¹⁰¹ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 1, спр. 586, арк. 53.
- ¹⁰² ЦДАВО України, ф. 6, оп. 1, спр. 143, арк. 57.
- ¹⁰³ Там само, ф. 3204, оп. 2, спр. 9, арк. 2–5.
- ¹⁰⁴ Там само, арк. 4.
- ¹⁰⁵ Там само, арк. 3, 5.
- ¹⁰⁶ ДА СБУ, спр. 193, арк. 33.
- ¹⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 6, оп. 2, спр. 143, арк. 20, 42, 69, 154, 155; ф. 3204, оп. 2, спр. 9, арк. 15; ДАДО, ф. 3373, оп. 1, спр. 4, арк. 7; ДАЗО, ф. 241, оп. 1, спр. 9, арк. 53; ДАХО, ф. 564, оп. 1, спр. 125, арк. 7.
- ¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 9, арк. 16.
- ¹⁰⁹ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, спр. 529, арк. 586.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1799, арк. 14.
- ¹¹¹ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, спр. 529, арк. 587.
- ¹¹² Там же, оп. 1, спр. 586, арк. 222.
- ¹¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1799, арк. 14.
- ¹¹⁴ Там само, арк. 15.
- ¹¹⁵ ДА СБУ, спр. 420, т. 1, арк. 21.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1799, арк. 15.
- ¹¹⁷ Ф.Э.Дзержинский — руководитель ВЧК-ОГПУ. — М., 1967. — С. 131.

- ¹¹⁸ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 4, спр. 222, арк. 43.
- ¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 648, арк. 125; ДАДО, ф. 3373, оп. 1, спр. 8, арк. 29.
- ¹²⁰ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, спр. 529, арк. 590.
- ¹²¹ ДА СБУ, спр. 420, арк. 339.
- ¹²² ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 4, спр. 222, арк. 41.
- ¹²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2100, арк. 4–33.
- ¹²⁴ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 4, спр. 222, арк. 44.
- ¹²⁵ Там же, арк. 37.
- ¹²⁶ ДАХО, ф. 4, оп. 1, спр. 8, арк. 27.
- ¹²⁷ ДА СБУ, спр. 195, т. 2, арк. 42.
- ¹²⁸ Винниченко І. Україна 1920–1930-х: Трагічні сторінки формування східної діаспори // Розбудова держави. — 1994. — № 12. — С. 30.
- ¹²⁹ ДА СБУ, спр. 445, т. 1, арк. 24, 31, 58.
- ¹³⁰ Комуністична партія в резолюціях... — К., 1979. — Т. 3. — С. 407–408.
- ¹³¹ Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине 1917–1929 гг. — М., 1974. — С. 288.
- ¹³² Голанд Ю. Что предшествовало «великому перелому» 1929 года // Политическое образование. — 1989. — № 8. — С. 76.
- ¹³³ Комуністична партія в резолюціях... — К., 1980. — Т. 4. — С. 33, 54.
- ¹³⁴ Сталін Й. Про хлібозаготівлі та перспективи розвитку Сибіру в січні 1928 р. // Твори. — Т. 11. — С. 5–6.
- ¹³⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 353.
- ¹³⁶ Шаталіна Є.М. Експропріація селянських господарств в Україні 1929–1932 рр. // УІЖ. — 1992. — № 3. — С. 114.
- ¹³⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 6.
- ¹³⁸ Там само, арк. 5.
- ¹³⁹ Рибалка І.К. Сталінщина і розселювання країни // УІЖ. — 1989. — № 10. — С. 14.
- ¹⁴⁰ История Украинской ССР. — К., 1984. — Т. 7. — С. 191.
- ¹⁴¹ ДА СБУ, спр. 370, т. 4, арк. 26; Соціалістична перебудова і розвиток сільсько-го господарства Української РСР. — К., 1964. — Т. 1. — С. 285.
- ¹⁴² ДА СБУ, спр. 370, т. 1, арк. 9.
- ¹⁴³ Там само, арк. 320, 321.
- ¹⁴⁴ Там само, арк. 181.
- ¹⁴⁵ Там само, арк. 150–151.
- ¹⁴⁶ Там само, арк. 114.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 337, 338.
- ¹⁴⁸ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 6, спр. 333, т. 2, арк. 848.
- ¹⁴⁹ Золотарьов В.А., Шаповал Ю.Г. Балицький В.А.: На шляху до правди про нього // УІЖ. — 1993. — № 3. — С. 61.

- ¹⁵⁰ Даниленко В.М., Касьяков Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-і роки. — К., 1991. — С. 52.
- ¹⁵¹ Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 167.
- ¹⁵² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 229, 230.
- ¹⁵³ ДА СБУ, спр. П-8840.
- ¹⁵⁴ Там само, спр. П-26304.
- ¹⁵⁵ Там само, ф. 16, оп. 25, спр. 166, арк. 85.
- ¹⁵⁶ Там само, ф. 3, оп. 2, спр. 3, арк. 35.
- ¹⁵⁷ Там само, оп. 1, спр. 7, арк. 34; спр. 8, арк. 30; оп. 2, спр. 3, арк. 136; ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 6, спр. 332, т. 1, арк. 132.
- ¹⁵⁸ ДА СБУ, ф. 3, оп. 2, спр. 3, арк. 106, 107.
- ¹⁵⁹ Там само, спр. 4, арк. 138.
- ¹⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 626, арк. 2–3.
- ¹⁶¹ ДА СБУ, ф. 3, оп. 1, спр. 8, арк. 77.
- ¹⁶² Там само, арк. 141–144.
- ¹⁶³ Документи внешней политики СССР. — М., 1957. — Т. 1. — С. 177; М., 1959. — Т. 3. — С. 14; М., 1960. — Т. 4. — С. 99–109; М., 1963. — Т. 8. — С. 582–627; ДА СБУ, спр. 445, арк. 6.
- ¹⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 117, арк. 136–138.
- ¹⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 1–3; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 51.
- ¹⁶⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні... — С. 354; Шаталіна Є.М. Експропріація селянських господарств... — С. 112.
- ¹⁶⁷ ДА СБУ, спр. 166, арк. 2; Васильев В. Крестьянские восстания на Украине. 1929–1930 годы // Свободная мысль. — 1992. — № 9. — С. 71.
- ¹⁶⁸ ДА СБУ, спр. 166, арк. 3.
- ¹⁶⁹ Там само, арк. 68–69.
- ¹⁷⁰ Там само, спр. 370, т. 1, арк. 82; Данилов В.П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР // История СССР. — 1990. — № 5. — С. 15.
- ¹⁷¹ ДА СБУ, ф. 3, оп. 1, спр. 4, арк. 68; оп. 1, спр. 10, арк. 321; спр. 11, арк. 146–148; колекція друкованих видань, спр. 166, арк. 153.
- ¹⁷² Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 11, арк. 186; оп. 2, спр. 4, арк. 62.
- ¹⁷³ Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами. Стат. сведения по сельскому хозяйству СССР за 1927–1930 гг. — М., 1931. — С. 67.
- ¹⁷⁴ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 14 липня.
- ¹⁷⁵ Вінниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. — К., 1994. — С. 18.
- ¹⁷⁶ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5–15 червня 1930 року): Стенограф. звіт. — Харків, 1930. — С. 262.
- ¹⁷⁷ Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. — С. 227.
- ¹⁷⁸ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. — С. 192.
- ¹⁷⁹ Шаталіна Є.М. Експропріація селянських господарств... — С. 112.